

Мовний барометр України

*Звіт за результатами якісного компоненту
дослідження*

Автори : Інна Волосевич
 Ольга Максименко
 Ольга Шевчук-Клюжева

Зміст

Список скорочень	4
Вступ	5
1. Методологія	6
Дослідницькі питання	6
Дизайн дослідження	6
Ключові терміни	7
Аналітична модель	8
Обмеження дослідження.....	9
2. Мовна біографія	10
Перша і рідна мови	10
Мовна практика в освітньому та професійному середовищі	11
Дитячий садок та школа	11
Заклади вищої освіти та коледжі.....	12
Професійна сфера	12
Вплив історичних подій та особистих обставин	13
3. Мовний репертуар і ресурси	14
Щоденне використання мов	14
Мовна компетентність.....	15
4. Комунікативний контекст.....	16
Сфери комунікації.....	16
Вплив родини	18
Цифрове середовище	18
5. Фактична мовна практика	20
Особливості мовної практики	20
Мішане мовлення та його оцінки учасниками	21
6. Суб'єктивні чинники мовного вибору	22
Сприйняття та асоціативний ряд української та російської мов	22
Автоматичні емоційні ситуації	23
Мовна невпевненість і страх помилки	24

Мовна напруга і конфлікти	25
Вплив війни на сприйняття мов та ідентичність.....	26
7. Інституційне середовище та мовна політика	27
Обізнаність і загальне ставлення до державної мовної політики та регулювання	27
Підтримка та достатність україномовного культурного продукту.....	29
Ресурси та інструменти для вивчення української мови	30
8. Механізми мовного вибору	31
Ключові поведінкові механізми	31
Траєкторії мовних змін.....	34
Траєкторія 1. Комплексне розширення використання української мови	35
Траєкторія 2. Вибіркове розширення використання української мови	35
Траєкторія 3. Збереження сформованого розподілу мовних практик	36
Траєкторія 4. Контекстно залежні зміни мовних практик	36
I. Біографічний вимір мовних змін	38
II. Суспільно-історичний вимір мовних змін.....	38
Висновки	40
Чинники вибору мови в різних контекстах	40
Розбіжність між публічною і приватною мовною поведінкою	41
Суб'єктивні чинники мовного вибору.....	41
Роль сімейного середовища	42
Цифрове середовище та інформаційний контекст	43
Траєкторії мовних змін.....	44
Інструменти, які вважають ефективними	45
Рекомендації.....	47
Робочі гіпотези для кількісного дослідження	48

Список скорочень

ВПО	внутрішньо переміщена особа
ГІ	глибинні інтерв'ю
ЗВО	заклади вищої освіти
ЦА	цільові аудиторії
ЦНАП	центр надання адміністративних послуг

Вступ

Після 2022 року внаслідок повномасштабної російської агресії Україна переживає стрімку мовну трансформацію: частка україномовного спілкування, за даними досліджень, зростає. Міністерство культури України та експертне середовище прагнуть створити систему, що дозволяє регулярно вимірювати зміни, пояснювати причини та формувати інструменти мовної політики.

Проєкт «Мовний барометр» покликаний стати першою національною системою регулярного моніторингу мовної ситуації. Якісний компонент «Мовного барометра України» покликаний з'ясувати, як учасники пояснюють формування, відтворення та зміну своїх мовних практик. Його матеріал становлять 40 глибинних інтерв'ю, проведених у серпні–вересні 2026 року з дорослими, батьками, дітьми та підлітками.

Мовний вибір у повсякденному житті залежить від досвіду людини, доступних їй мовних ресурсів, співрозмовника та конкретної ситуації. Одна людина може користуватися різними мовами в родині, на роботі, під час навчання чи в цифровому середовищі. Її мовна самоідентифікація, упевненість у володінні мовою та реальна частота використання не завжди збігаються.

Аналітична рамка пов'язує мовну біографію, репертуар і ресурси, комунікативний контекст, механізми мовного вибору, практики, їхні значення та траєкторії змін. Особливу увагу приділено взаємодії родини, однолітків, освіти, роботи, цифрового та інституційного середовища. Війна розглянута як важливий контекст, вплив якого уточнено через конкретні історії учасників.

Матеріал показує різні співвідношення ціннісної мотивації, звички та впливу середовища. Поширення української на нові сфери може поєднуватися зі збереженням російської в окремих ситуаціях, а україномовне навчання — з іншими мовними практиками поза уроками. Аналіз зважає на поступові, часткові й різноспрямовані зміни, а також випадки фіксації стабільних мовних практик.

1. Методологія

У серпні-вересні 2026 року за ініціативи Міністерства культури України дослідницька агенція Info Sapiens, за підтримки ТОВ «Ворк Україна» та за сприяння ГО «Український світ», провела онлайн 40 глибинних інтерв'ю з жителями України з різними мовними практиками.

Дослідницькі питання

Метою дослідження є виявлення:

- Чинників, що визначають вибір мови спілкування в різних контекстах: вдома, на роботі, у публічному просторі, в цифровому середовищі;
- Розбіжностей між публічною і приватною мовною поведінкою: чи існує, в яких групах, як люди її пояснюють;
- Суб'єктивних чинників мовного вибору: звичка, мовний комфорт, реакція оточення, страх помилитись;
- Ролі сімейного середовища у формуванні мовної поведінки дітей крізь призму сприйняття та бачення батьків;
- Цифрового середовища і інформаційного контексту: як люди самі описують вплив онлайн-простору на свій мовний вибір;
- Інструментів мовної політики (культурні, комунікаційні, регуляторні тощо), які люди вважають ефективними і чому.

Дизайн дослідження

Респонденти з різними мовними практиками були розподілені на три цільові аудиторії:

- ЦА-1 — респонденти з переважно російськомовною практикою,;
- ЦА-2 — респонденти зі змішаною мовною практикою (українською і російською);
- ЦА-3 — респонденти, що перейшли на українську після 2022 року, а до 2022 року були російськомовними або зі змішаною мовною практикою.

З респондентами кожної ЦА було проведено 13–14 ГІ.

Загалом було проведено 40 ГІ: по 20 ГІ респондентами чоловічої та жіночої статі. Також ГІ було рівномірно розподілено за віковими групами і статусом батьківства: (мовні практики дітей до 10 років оцінювались виключно з слів їх батьків):

- 5 ГІ з батьками дітей 0–9 років;
- 5 ГІ з батьками дітей 10–17 років;
- 5 ГІ з дітьми 10–13 років;
- 5 ГІ підлітками 14–17 років;
- 5 ГІ молоддю 18–24 років;
- 15 ГІ з дорослими, зокрема по 5 ГІ з респондентами 25–44 років, 45–59 років і старше 60 років.

В кожній віковій групі були представники 4 макрорегіонів: Західний регіон (Львівська, Чернівецька області), Центральний регіон (Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська області та м. Київ), Східний регіон (Запорізька, Харківська області), Південний регіон (Миколаївська, Херсонська області).

Серед респондентів різних вікових категорій було 7 ВПО.

Крім того, у дослідженні рівномірно представлені жителі великих міст (20 ГІ) і менших міст та сіл (20 ГІ).

Пошук і рекрут учасників здійснювали регіональні польові працівники компанії з допомогою скринінгових анкет, в яких було вказано критерії відбору учасників (мова спілкування, зміна мовної поведінки після повномасштабного вторгнення). Респонденти обирали мову інтерв'ю, більшість інтерв'ю велися українською мовою (10 ГІ - російською). Середня тривалість інтерв'ю - 1 год. Аудіозаписи розшифровували професійні транскрибери. Першим етапом аналізу було кодування матеріалів інтерв'ю згідно блоків аналітичної моделі і питань гайду, наступний етап - узагальнення текстів інтерв'ю.

Ключові терміни

У процесі дослідження експерти уклали перелік термінів, які допомагають осмислити мовні практики респондентів:

1. *Мішане українсько-російське мовлення (суржик)* — різновид мовлення, сформований в умовах тривалого та інтенсивного українсько-російського мовного контакту. Мішане українсько-російське мовлення зазвичай зберігає українську мовну основу, водночас характеризується різним ступенем інтерференційного впливу російської мови, який може одночасно виявлятися на фонетичному, лексичному, словотвірному, морфологічному та синтаксичному рівнях.
2. *Мовний вибір* — це процес або результат свідомого чи несвідомого надання переваги одній мові, її конкретному варіанту, діалекту або стилю перед іншими в певній ситуації спілкування.
3. *Мовний зсув* — тривалий процес зміни мовної поведінки спільноти або окремих груп населення, за якого одна мова поступово втрачає свої функції та сфери використання, а інша набуває дедалі більшого поширення, зокрема при передачі мови між поколіннями.
4. *Мовна інтерференція* — відхилення в одній мові, що виникають під впливом іншої контактної мови. Наявність окремих інтерференційних явищ не є достатньою підставою для визначення мовлення як мішаного; про мішане мовлення доцільно говорити тоді, коли інтерференція має комплексний характер і виявляється одночасно на кількох рівнях мовної системи. Мішане українсько-російське мовлення можна розглядати як результат тривалого мовного контакту та інтенсивної міжмовної інтерференції.
5. *Мовна компетентність* — рівень володіння мовою, що охоплює здатність розуміти, говорити, читати та писати відповідно до комунікативних потреб і ситуацій.

6. *Мовна поведінка* — вибір і використання мов або мовних різновидів у конкретних комунікативних ситуаціях залежно від співрозмовника, контексту, комунікативної мети та соціальних умов спілкування.
7. *Мовні практики* — індивідуальні або колективні способи регулярного використання мов у різних сферах соціального життя (як-от родина, освіта, професійна діяльність, медіа, цифровий та публічний простір тощо).
8. *Мовний репертуар* — сукупність мов, мовних різновидів і комунікативних ресурсів, якими володіє та/або користується людина чи спільнота в різних сферах життя та ситуаціях спілкування.
9. *Мовне середовище* — сукупність мовних ресурсів, практик, норм і комунікативних впливів, з якими людина взаємодіє у різних сферах соціального життя (як-от родина, освіта, професійна діяльність, медіа, цифровий та публічний простір тощо).
10. *Мовні установки* — сукупність оцінок, переконань, уявлень та емоційного ставлення щодо мов, їхніх носіїв, функцій і сфер використання.
11. *Перша мова* — мова, яку людина засвоює першою в ранньому дитинстві та яка відіграє важливу роль у її когнітивному, емоційному та соціальному розвитку.
12. *Рідна мова* — це самооцінна категорія, самоідентифікація респондента на момент опитування, яка може відображати його сучасне особисте сприйняття власної мовної належності.

Аналітична модель

Кандидатка філологічних наук О. Шевчук-Клюжева, залучена як консультантка дослідження, сформувала аналітичну модель, за якою мовний вибір не є статичною характеристикою особистості або дихотомічною опозицією («українська або російська»), але є динамічним процесом. Мовний вибір формується під впливом попереднього мовного досвіду, наявного мовного репертуару, соціального оточення, а також емоційно-ціннісних установок.

1. *Мовна біографія*: попередній мовний досвід особи, що включає першу мову (мови) дитинства, мову родинного виховання, мову навчання в освітніх закладах, досвід зміни місця проживання (зокрема статус ВПО), а також вплив поворотних суспільно-політичних та історичних подій (Революція Гідності і початок російсько-української війни 2014 року, повномасштабне російське вторгнення 2022 року).
2. *Мовний репертуар і мовні ресурси*: сукупність мов, якими володіє людина, а також якісні характеристики володіння ними: рівень компетентності, суб'єктивне відчуття комфорту
3. *Комунікативний контекст*: рамка, що враховує сферу використання (дім, робота/навчання, публічний і цифровий простір), співрозмовника (його мовний статус, вік, ступінь близькості) та характер ситуації (формальна, неформальна, стресова, конфліктна), а також вплив цифрового середовища та родини.

4. *Фактична мовна практика*: реалізована мовна поведінка: використання конкретної мови, змішане мовлення (суржик), перемикання між мовами або збереження звичного патерну спілкування у ситуації взаємодії.
5. *Значення, установки та емоції*: суб'єктивні когнітивні та емоційні конотації, пов'язані з мовою (відчуття безпеки, затишку, патріотизму, тривоги, провини, сорому, ворожості або статусності).
6. *Вплив інституційного середовища і сприйняття мовної політики*: аналіз сприйняття державних інструментів (законодавчих, культурних, освітніх) та їхній вплив на приватну практику.
7. *Механізм мовного вибору і трансформація мовної практики*: модель, що пояснює, чому саме певна мова активується в конкретний момент (мовна звичка, пристосування до співрозмовника, ціннісний вибір, дотримання інституційної/професійної норми, уникнення напруження); як мовна практика зазнає адаптації, розширюється на нові сфери (трансформаційний мовний зсув).

В звіті окремо розглядається кожен з факторів 1-6, що визначають механізм мовного вибору (7).

Обмеження дослідження

1. У вибірці немає окремої групи людей зі стабільно україномовною практикою і до, і після 2022 року, оскільки вони не змінювали мовну поведінку (або змінювали незначною мірою). Тобто дослідження сфокусоване на людях, які тою чи іншою мірою змінили мовну поведінку після 2022, або лишились російськомовними всупереч мовним зсувам.
2. В дослідженні мовні практики реконструйовано за самоописами учасників; вони не вимірювалися шляхом систематичного спостереження, мовних щоденників або інших методів безпосередньої фіксації мовної поведінки. Глибинне інтерв'ю не є безпосереднім спостереженням за мовною поведінкою.
3. Результати інтерв'ю дозволяють описувати досвід і формувати пояснювальні гіпотези. Вони не визначають поширеності виявлених практик серед населення та не є самостійним вимірюванням ефективності державних заходів. Висновки якісного етапу слугують підставою для уточнення кількісного інструментарію та розроблення пропозицій, які потребуватимуть подальшої перевірки.

2. Мовна біографія

Перша і рідна мови

Російська мова є першою мовою для більшості респондентів із великих міст Сходу, Півдня та Центру, а також у російськомовних родинах Львова у Західному регіоні. Українська мова або український суржик / регіональні мова як перша мова притаманна респондентам із сільської місцевості, Західного регіону, а також деяким родинам із міст Центральної та Південної України, де батьки принципово розмовляли українською чи суржилом. Паралельне первинне засвоєння двох мов або суржику спостерігається у двомовних сім'ях, де мати або батько спілкувався українською/суржилом, а другий з батьків — російською, і коли дитина росла в суржикомовній спільноті, де елементи двох мов засвоювалися одночасно з раннього віку.

Рідна мова для більшої частини респондентів — це громадянсько-патріотичний вибір, тобто свідомий вибір своєї громадянської ідентичності. Респонденти описують рідну мову як мову держави, рідної землі, своє коріння, «на рівні ДНК», національну свідомість, мову Шевченка і пращурів, а також як вираження патріотизму та спосіб захисту країни від ворога.

Частина респондентів трактує «рідну мову» як першу мову дитинства, мову батьків, бабусь та перших сказаних слів. Для них це мова родинної історії, теплі спогади про дитинство та інструмент внутрішнього мислення («думаю цією мовою»). Окремі респонденти вважають рідними обидві мови або суржик як «домашню мову». Дехто зазначає, що категорія «рідна мова» для них відсутня або позбавлена сакрального значення, оскільки мова сприймається суто прагматично — як засіб комунікації.

Суттєвим є вплив повномасштабного російського вторгнення 2022 року: до 2022 року частина респондентів називали рідною російську мову через виховання в російськомовному середовищі. Після 2022 року через досвід війни, обстрілів та окупації російська мова почала асоціюватися з агресором («мовою окупанта», «кацапщиною»).

Це спричинило зміну мовної самоідентифікації: навіть респонденти, які часто розмовляють російською, називають своєю рідною мовою саме українську — як знак солідарності з Україною та бажання відмежуватися від Росії.

Завдяки навчанню в україномовних школах, підлітки та молодь зазвичай сприймають українську як природно рідну, хоча через інтернет та цифровий простір у їхньому вжитку може зберігатися частка російської. Батьки визначають українську своєю рідною мовою з огляду на майбутнє дітей. Старша вікова група (60+) частково зберігає прив'язаність до російської як мови молодості й радянського минулого, але і в цій віковій категорії респонденти, особливо ВПО та мешканці деокупованих територій, демонструють виразне зростання мовного патріотизму.

Респонденти фіксують зміну мовної самоідентифікації: більшість тих, для кого першою мовою була російська, після повномасштабного вторгнення 2022 року називають своєю рідною мовою саме українську. Ці респонденти визначають «рідну мову» не як мову, засвоєну у дитинстві, а як свідомий вибір громадянської позиції, як мову рідної країни/держави, культури, як ознаку

патріотизму. Для іншої частини респондентів (особливо старшого віку з ЦА1 та ЦА2) «рідна мова» залишається тотожною «першій мові» — мовою дитинства, батьків та перших емоційних спогадів, від якої вони не готові відмовлятися у приватному спілкуванні.

«З тої сторони, як я виросла, як моє дитинство пройшло, то рідна мова це російська. А з тої сторони, які в мене зараз погляди, світогляд і бачення ситуації — то українська. Ідентифікую себе з українською»

(ГІ 2, 22 роки, Житомирська обл., ЦА-1)

«Я вважаю, що в мене дві рідні мови. Відмовитися від російської не можу, бо це колискові бабусі й молитви. А на українську переходжу з любові, бо вона лагідніша і співоча, смачніша» (ГІ 10, 44 роки, Запорізька обл., ЦА-2)

«Українська мова — це на рівні ДНК, на рівні якоїсь такої національної свідомості та приналежності до культурного коду. Я вважаю себе україномовною людиною»

(ГІ 18, 25 років, Львівська обл., ЦА-3)

Мовна практика в освітньому та професійному середовищі

Освітні заклади та робоче середовище є важливими інституційними чинниками формування мовного репертуару та компетентності респондентів. Інституційна мовна практика різниться залежно від вікової категорії та регіону.

Дитячий садок та школа

Старше покоління (45–60+ років): більшість респондентів у містах Сходу, Півдня та Центру ходили до російськомовних садочків і навчалися в російськомовних школах, де українська мова викладалася як окремий навчальний предмет («українська мова та література») 1–2 рази на тиждень. Навіть у Західному регіоні (наприклад, у Львові) функціонувала широка мережа російськомовних шкіл.

Середнє покоління (25–44 роки): респонденти цієї вікової групи здобували освіту в період 1990–2000-х років, коли відбувався поетапний перехід шкіл на українську мову навчання. Нерідкими були ситуації, коли підручники й викладання були україномовними, але вчителі старшого віку та учні на перервах продовжували спілкуватися російською або суржиком.

Молодь 18–24 років також мала досвід зміни мови навчання. Садки були здебільшого україномовні, молодша і середня школа у частини респондентів були російськомовними, а у старших класах навчання та підручники були україномовними. Спілкування з однокласниками, а часом і вчителями було російськомовним.

Підлітки та діти до 18 років навчаються виключно в україномовних закладах освіти. Водночас у великих містах Сходу та Півдня до 2022 року неофіційне спілкування дітей між собою та з частиною вчителів поза заняттями залишалося переважно російськомовним (зараз вчителі з дітьми спілкуються українською мовою, але діти між собою досі можуть спілкуватись російською).

Мовні практики дітей і підлітків формуються у взаємодії родинного, освітнього, одноліткового та цифрового середовищ. Українська мова навчання не обов'язково визначає мовний вибір у неформальному спілкуванні

Заклади вищої освіти та коледжі

Університетське середовище демонструвало інерційний лаг. На Сході та Півдні викладання багатьох дисциплін велося російською мовою до 2014–2021 років через брак україномовних підручників або позицію викладачів. У центральних та західних вишах перехід на українську відбувся раніше (після 1991 року), хоча окремі лектори могли читати лекції російською за згодою студентів.

Професійна сфера

Для більшості респондентів основним інструментом залучення до української мови став офіційний документообіг та робочий регламент. Прийняття мовного законодавства з нормами щодо обов'язкового обслуговування державною мовою змусило навіть переконаних російськомовних працівників (у таких сферах, як торгівля, медицина, державна служба, транспорт тощо) послуговуватися українською у робочий час. Переважна більшість респондентів зазначили мовний перехід у професійній сфері до 2022 р., оцінюючи цей процес позитивно, незважаючи на певні виклики і дискомфорт.

Водночас частина фахівців, зокрема науковців, викладачів, студентів, вказують на брак підручників і джерел українською мовою, що є критичним після 2022 р., коли використання російськомовних ресурсів є небажаним. Так, молодий музикант, що навчався у Львівській консерваторії, зазначив, що підручники з ключових предметів є виключно російською мовою. Науковець-філософ зауважив, що перекладів першоджерел українською мовою переважно немає, зокрема таких класиків, як Платон.

«З 2016 року в нас на державній службі все листування, всі накази та розпорядження почали переходити на українську. Спочатку ми з колегами звіряли кожне слово за словником, а зараз це вже відбувається абсолютно на автоматі, ми навіть не замислюємося»
(ГІ 40, 42 роки, Кіровоградська обл., ЦА-3)

«У консерваторії у Львові викладання йде українською, але фундаментальні підручники з гармонії, аналізу форм чи історії музики — вони майже всі російською мовою, видані ще за радянських часів. Україномовних аналогів такого рівня просто немає, і це велика проблема для студентів»
(ГІ 18, 25 років, Львівська обл., ЦА-3)

«Викладачі в університеті в Запоріжжі читали лекції російською, бо казали, що підручників українською немає... А якщо хтось зі студентів просив українською, то викладач переходив на терміни, але пояснював все одно російською» (ГІ 10, 44 роки, Запорізька обл., ЦА-2)

Вплив історичних подій та особистих обставин

Каталізаторами ключових етапів трансформації мовних практик респондентів насамперед були макросоціальні події та особисті обставини.

Події 2013–2014 років (Революція Гідності, анексія Криму, війна на Сході). Для меншої частини респондентів саме 2014 рік став першим поштовхом до перегляду ідентичності. У цей період відбувалася перша хвиля відмови від російського контенту (музики, фільмів), свідоме переведення діловодства на українську мову та спроби перейти на українську в родині.

Повномасштабне вторгнення 2022 року стало каталізатором мовного зсуву для більшості. Війна, обстріли, досвід окупації та вимушене переміщення змінили символічний статус російської мови: російська почала сприйматися як «мова окупанта» та символ небезпеки. Це призвело до повного переходу на українську мову респондентів групи ЦА-3 і збільшення частки користування українською мовою серед ЦА-1 та ЦА-2.

Переїзд та зміна середовища для ВПО з російськомовних регіонів до україномовних/двомовних областей Заходу та Центру прискорило вивчення та засвоєння практики вживання української мови через необхідність адаптації.

Народження та виховання дітей. Батьки свідомо намагаються розмовляти українською, купувати україномовні книжки та вчити мову разом із дітьми, які пішли до дитячого садка чи школи.

Зміна роботи або вступ до ЗВО. Перехід на роботу в державну службу, в органи місцевого самоврядування чи навчання в іншому місті вимагали швидкого опанування фахової термінології.

Для респондентів, які перейшли на українську після 2022 року, така зміна була свідомим і добровільним вибором, який приніс їм почуття гордості, морального задоволення, посилив відчуття єдності з країною та підвищив внутрішню самоповагу.

Частина старших респондентів та ВПО сприймали зміну мовної практики у публічній сфері як зовнішній тиск або інституційний примус (через законодавство, загрозу штрафів, зауваження на вулиці чи в магазинах). Це викликало дискомфорт, роздратування та психологічну напругу («нав'язування», «примусова українізація»).

Значна частина респондентів поступово збільшує частку української мови у щоденному вжитку і сприймає це як процес довгостроковий, невідворотний і цілком логічний в умовах війни. Деякі респонденти вважають, що українізація почалася надто пізно, а мала тривати усі роки незалежності України.

Здебільшого респонденти усвідомлюють, що для вільного опанування мови потрібен час і певні зусилля, і згадують такі практики:

- відмова від російськомовного медіаконтенту (музики, блогів, фільмів) та перехід на україномовні або англomовні ресурси;
- видалення російської мови та клавіатури з налаштувань смартфона (щоб унеможливити написання повідомлень російською);
- запровадження родинних «україномовних днів» або домовленість із дітьми/партнерами, щоб ті виправляли помилки;
- ведення сторінок в соцмережах українською;
- ВПО мають позитивний досвід відвідування безкоштовних мовних курсів.

«Після 24 лютого для мене російська мова померла. Це мова ворога, який прийшов нищити мій дім. Я видалила всі російські ресурси, переклала телефон на українську, видалила російську клавіатуру, щоб навіть у месенджерах не було спокуси писати російською. Почати розмовляти українською — це найменше, що я могла зробити для своєї країни» (ГІ 18, 25 років, Київська обл., ЦА-3)

«До 22-го року в мене в телефоні все було російською мовою — і ТікТок, і Ютуб, і налаштування. А потім я сама переключила весь мову інтерфейсу на українську і повидаляла російських блогерів. Тепер дивлюся тільки українських або англomовних» (ГІ 22, 13 років, Житомирська обл., ЦА-1)

«Через війну всі почали розмовляти українською, і в нашій родині теж. Я сказала мамі: "Мамо, ми живемо в Україні, давай говорити українською!". Тепер, коли мама забуває слово і каже по-російськи, я її одразу виправляю» (ГІ 28, 10 років, ВПО, Чернівецька обл., ЦА-2)

Водночас деякі респонденти вимушено і мінімально розмовляють українською, що є способом адаптації до середовища, вони не мають наміру суттєво змінювати свої звички. Одиниці респондентів не володіють розмовною українською мовою, вказували на суттєві складнощі усного мовлення і свої негативні емоції щодо цього.

3. Мовний репертуар і ресурси

Щоденне використання мов

У контексті мовної поведінки і щоденного використання мов більшість респондентів використовують і українську, і російську мови, частина також використовує мішане мовлення, яке звично називають «суржиком». Респонденти оцінювали приблизний відсоток української та російської мов у повсякденному житті:

- для ЦА-1, переважно російськомовних, за оцінками респондентів, українська мова (або суржик) становить 20–40% повсякденного мовлення, російська мова переважає в приватному спілкуванні (родина, друзі, цифрова комунікація), а українська — в публічному середовищі (робота, навчання, сфера обслуговування, державні установи, громадський транспорт тощо). Лише кілька респондентів старших вікових груп в цій ЦА не розмовляли українською мовою;

- для ЦА-2, за оцінками респондентів, співвідношення мов є приблизно рівним або частка української мови є вищою. Нерідко в цій групі респонденти зазначали суржик як мову приватного ужитку, тоді як українська мова використовується в публічному середовищі (Центр, Південь, Схід). Російська мова використовується в цифровому та побутовому спілкуванні. Для цієї групи характерним є легкий і автоматичний перехід на мову співрозмовника.
- Для ЦА-3, за оцінками респондентів, частка використання української мови є свідомо вищою — від 70% і вище. Українська мова стала основною в усіх сферах життя, а російська мова використовується у спілкуванні з окремими людьми — літніми родичами, давніми друзями, також російська мова може автоматично виникати в емоційно напружених ситуаціях.

«На роботі, зрозуміло, вся документація українською, з клієнтами, всі робочі чати - українською мовою. Але вдома, в неформальній обстановці, я розмовляю російською. Якщо оцінювати загалом, тодесь 65% російська мова, а 35% - українська» (ГІ 34, 38 років, Харківська обл., ЦА-1)

«Зараздесь 30% російської і 70% української. Російська лишилася в основному для спілкування з батьками чи дружиною, бо вони з Східних регіонів. На роботі та в навчанні — повністю українська. Раніше було 60 на 40 на користь російської, зараз частка української суттєво зросла.» (ГІ 11, 25 років, Львівська обл., ЦА-2)

«Після 2022 року для мене питання закрите — ніякої російської. У мене зараз українська становить 97–98%. Навіть із тими, хто звертається російською, принципово продовжую говорити українською. Єдине — якщо підлеглому треба швидко пояснити робочу інструкцію і він не розуміє, можу перекласти фразу.» (ГІ 20, 60+ років, Харківська обл., ЦА-3)

«На уроках, звичайно, українською, а з однокласниками, з друзями, то на російській... Якщо почують щось таке вчителі, то роблять зауваження, ми кажемо "добре, добре", а далі продовжуємо все одно, як нам зручно. Зараз так пів школи спілкується» (ГІ 22, 13 років, Житомирська обл., ЦА-1)

Мовна компетентність

Загалом рівень володіння українською мовою є високим. Більшість респондентів зазначила, що вільно розуміють українську мову, читають, споживають медіаконтент (новини, фільми) тощо. Лише деякі батьки і діти з ЦА-1 вказували, що діти не розуміють деякі слова українською.

З письмовою мовою молодші респонденти не мають проблем, а старші іноді роблять помилки.

Щодо усної мови, то респонденти ЦА-1 і ЦА-2 говорили, що усне мовлення вимагає від них додаткових зусиль, вони нерідко подумки перекладають з російської на українську мову, тому повільніше добирають слова, трапляються русизми. Невпевненість також може виникати у ситуаціях, коли потрібно чітко і детально висловити складну думку, наприклад, описуючи симптоми хвороби на прийомі у лікаря, вирішуючи юридичні/технічні питання на роботі, пояснюючи дітям складні питання шкільних предметів або консультуючи клієнтів. Під час спонтанного прояву емоцій (сварки, конфлікти, у гніві) або в умовах психологічного

напруження респондентам в усіх групах може бракувати україномовного лексикону, через що вони автоматично повертаються до російської мови.

Респонденти ЦА-1 і ЦА-2 нерідко мають страх критичного оцінювання та «недосконалості» свого мовлення. Деякі респонденти почуваються невпевнено через відчуття, що розмовляють «не чистою літературною мовою», мають російський акцент чи вживають суржик, і соромляться виглядати неосвіченими. Внутрішньо переміщені особи (ВПО) у нових громадах (наприклад, у Львові чи Чернівцях) спочатку мали острах перед зауваженнями у публічному просторі (наприклад, у магазинах).

Діти ВПО повідомляли про випадки булінгу чи зауважень у школах від однолітків/вчителів через акцент або використання російських слів, що створювало психологічний дискомфорт на початкових етапах інтеграції у нове середовище.

Щоб запобігти таким ситуаціям, дорослі цілеспрямовано вдосконалювали свою українську мову, читаючи дітям книжки, допомагаючи їм з домашніми завданнями, купуючи для себе україномовні книжки, журнали тощо — відповіді респондентів свідчать, що це поширена практика

«Російською я пишу повністю грамотно, а українською я все перевіряю, бо можу щось зробити не те через брак писемної практики» (ГІ 38, 38 років, Полтава, ЦА-3)

«Швидко не можу перекласти українською мовою, тому, в основному, спілкуюся російською мовою... нервуюся, психую, тому що не виходить так швидко, як мені хотілося би » (ГІ 3, 27 років, Кіровоградська обл., ЦА-1)

«Були моменти неприємні, тому що коли вона приходила, діти підходили і булили її за те, що вона розмовляє цією мовою, що вона не українка, а росіянка... Приїхали з війною, і людям треба час, треба з любов'ю до дітей, а не з агресією» (ГІ 28, мати дитини 10 років, ВПО, Чернівецька обл., ЦА-2)

«У школі в нас взагалі не було української... Я її почала вивчати, коли діти повинні були йти в школу. Вивчала як дитинка: читала їм українські казки, купувала маленькі журнальчики, і донька мені всю шкільну програму української літератури прочитала вголос» (ГІ 10, 44 роки, Запорізька обл., ЦА-2)

4. Комуникативний контекст

Сфери комунікації

У більшості респондентів, незалежно від їхньої побутової мови, у спілкуванні у публічній та офіційно-діловій сферах (робота, навчання, державні установи, медицина, послуги, транспорт) переважає українська мова (за суб'єктивними оцінками, частота використання становить від 70% до 100%). На роботі й у сфері обслуговування переважно дотримуються вимог внутрішнього регламенту та законодавства.

Приватна сфера (родина, дім, близьке коло друзів) демонструє інерційність звички. Респонденти з переважно російськомовними (ЦА-1) та змішаними практиками (ЦА-2)

повідомляють, що частка російської мови у спілкуванні вдома становить, за суб'єктивними оцінками, 50–80%. Водночас мовою повсякденного спілкування частини респондентів з ЦА-1 і ЦА-2 є суржик. У респондентів, які перейшли на українську після 2022 року (ЦА-3), українська мова домінує і вдома (за суб'єктивними оцінками, 80% і вище).

Як вже згадувалося вище, у школах та садочках викладання ведеться українською мовою. А на перервах та поза школою діти часто спілкуються мовою більшості у своєму оточенні (на Півдні та Сході — російська або суржик; у Центрі та на Заході — українська або суржик). Показово, що в секціях та гуртках, з великою імовірністю, теж використовується домінантна мова місцевого середовища.

Чинники, що визначають мовний вибір у конкретній ситуації:

- Мова співрозмовника: більшість респондентів автоматично дзеркалять мову співрозмовника — якщо до них звертаються українською, вони відповідають українською, якщо російською — то російською.
- Тема та формат спілкування: офіційні, фахові, патріотичні та новинарні теми спонукають до нормативної української мови, тоді як розважальні, побутові чи гумористичні контексти частково допускають російську мову чи суржик.
- Емоційний стан: у стані роздратування чи спонтанного конфлікту звичка часто провокує перехід на російську мову, тоді як ніжність і співчуття дедалі частіше висловлюються українською.
- Ступінь знайомства: з незнайомцями безпечніше розмовляти українською; чим старший за віком респондент, тим більша ймовірність, що з давніми знайомими буде спілкуватися російською мовою.

Мовне середовище на Заході й у Центрі є переважно україномовним, а у містах Сходу та Півдня середовище є двомовним або суржиковим, хоча спостерігається тенденція до частішого вживання української мови.

«Вдома, в близькому оточенні з друзями — це російська. Якщо я на вулиці підйду спитати щось у людини — заговорю українською. Якщо вона відповість російською — продовжу розмову російською. Я підлаштовуюся під співрозмовника» (ГІ 2, 22 роки, Житомирська обл., ЦА-1)

«На роботі ділове листування й документація — тільки українською. А дома з дітьми і по-руськи, и по-украински. Але от лагідні слова вилізають українські: "донечка", "сумую за тобою", "іди поцьомаю"»
(ГІ 10, 44 роки, Запорізька обл., ЦА-2)

«З 2022 року українська мова в мене стала основною всюди — і вдома, і на роботі, це відсотків 90–100%. Російською можу перекинутися кількома словами хіба зі старими знайомими з Харкова»
(ГІ 20, 60+ років, ВПО, Миколаївська обл., ЦА-3)

«Я підстроююсь під того, з ким розмовляю. Наприклад, коли граю в ноутбук вдома, є друг Кирил, він розмовляє російською — я теж з ним можу порозмовляти російською. З іншими — українською»
(ГІ 37, 14 років, ВПО, Житомирська обл., ЦА-3)

Вплив родини

У багатьох сім'ях спостерігається міжпоколіннева двомовність: батьки старшого віку спілкуються між собою російською, але з дітьми та онуками намагаються розмовляти українською. Деколи мовою родини є суржик, і респонденти вагаються, куди його відносити — до української чи російської мови.

Мовою емоційної близькості навіть у російськомовних родинах нерідко є українська мова. Батьки, які в побуті говорять російською, звертаючись до маленьких дітей, вживаючи пестливі слова чи виявляючи турботу («донечка», «сонечко», «дідусь приїхав»), часто мимоволі переходять на українську мову. Нерідко в родині розмовляють кількома мовами: хтось з членів родини більше україномовний/суржикомовний, хтось — російськомовний.

Більшість родин не регламентують мовну поведінку спеціальними правилами, але мають консенсусну установку: діти повинні зростати україномовними і/або добре знати українську мову, що, на їхню думку, забезпечує україномовна школа. Суперечності виникають, коли батьки вимагають від дитини говорити українською, але самі вдома розмовляють російською, і діти можуть робити їм зауваження.

Батьки свідомо часто купують дітям україномовні книжки, вмикають україномовні мультфільми, казки та серіали. Але чим старша дитина, тим менше батьки впливають на споживання контенту. Обмежити російськомовний контент важко, адже у цифровому середовищі (TikTok, YouTube, відеоігри або брак супутнього україномовного ігрового контенту та серверів навіть у разі української локалізації ігор, наприклад Roblox, Minecraft) діти самостійно обирають російськомовні, рідше англomовні матеріали, тоді як україномовного контенту бракує.

«Ми з чоловіком між собою розмовляємо російською, бо так звикли з дитинства. Але для дитини купуємо тільки україномовні книжки, вмикаємо українські мультики, бо хочемо, щоб вона знала рідну мову і в школі їй було легко» (ГІ 24, 41 рік, Харківська обл., ЦА-1)

«Діти приходять зі школи і самі роблять мені зауваження: "Мамо, ти ж казала, що ми розмовляємо українською, а сама кажеш російське слово!". Вони зараз наші головні контролери вдома» (ГІ 38, 38 років, Полтавська обл., ЦА-3)

«Вдома ми розмовляємо російською, бабуся говорить суржиком. А в школі й на секції з плавання — все тільки українською» (ГІ 35, 10 років, Запорізька обл., ЦА-1)

Цифрове середовище

Переважна більшість респондентів автоматично обирають українську мову в налаштуваннях смартфонів, банківських додатках та на сайтах. Якщо сайт доступний лише російською, це викликає підозру щодо його надійності й безпечності. Також респонденти часто свідомо обирають український дубляж та українські книжкові видання, і їхню якість оцінюють високо. Російські книжки/фільми читають/дивляться у разі відсутності україномовного перекладу.

Учасники пов'язують мовний вибір у цифровому середовищі з доступністю звичного контенту, мовою онлайн-спільнот і рекомендаціями платформ. Цифрова сфера функціонує як окремий простір мовної соціалізації, особливо для дітей і підлітків.

Діти та підлітки зрідка слухають сучасну російську музику, ще рідше — російських блогерів; появу такого контенту часто зумовлюють алгоритми рекомендацій у соціальних мережах. Випадкові рекомендації частіше зумовлюють вибір контенту, ніж свідомий вибір. Респонденти вказують на брак офіційного українського перекладу (локалізації) комп'ютерних ігор, відтак підлітки та молодь грають і спілкуються російською, рідше англійською мовами. Україномовних геймінг-блогерів мало, тому контент переважно російськомовний, як і спілкування в геймерському середовищі.

Респонденти старшого віку можуть дивитися/слухати старі радянські фільми та пісні своєї молодості. Сучасний розважальний російськомовний контент респонденти споживають рідко..

Вплив мови контенту є помітним, респонденти говорили, що мова перегляду контенту впливає на знання та використання української мови. Вибір україномовного контенту є поширеним способом покращити рівень володіння українською мовою. Двомовні і навіть переважно російськомовні респонденти помічали, що після перегляду українського контенту в родині спонтанно починають спілкуватися українською мовою. Відповідно, перегляд російськомовного контенту впливає на рівень володіння і частоту використання російської мови. Респонденти серед підлітків та молоді зазначали, що споживання російськомовного контенту та спілкування з російськомовними віртуальними друзями спонукало їх частіше вживати російську мову у повсякденному житті.

Респонденти частіше ведуть свої публічні сторінки, роблять підписи до світлин та поширюють сторіз українською мовою. Листування у месенджерах (Telegram, Viber) є гнучкішим і залежить від співрозмовника: до україномовних друзів/колег пишуть українською, до російськомовних родичів — російською.

«Я людина поважного віку, новини дивлюся тільки українські. Але іноді, коли важко на душі, можу ввімкнути старі пісні моєї молодості або радянську комедію, бо це спогади про дитинство, а не політика» (ГІ 8, 60+ років, Львівська обл., ЦА-1)

«Я в ТікТокці спеціально гортаю російські відео, щоб вони не випадали, але алгоритми все одно іноді пропихають. Якщо відео цікаве, ти зупиняєшся, дивишся — і воно знов починає тобі подібне кидати. Від алгоритмів важко втекти» (ГІ 22, 13 років, Житомирська обл., ЦА-1)

«Коли я довгий час сиджу в інтернеті або граю в ігри з російськомовними хлопцями, то потім перехоплюю їхні слова і в житті починаю більше вживати тих слів. Мова інтернету дуже сильно впливає на те, як ти розмовляєш у дворі» (ГІ 37, 14 років, ВПО, Житомирська обл., ЦА-3)

Україномовні діти вільно розуміють російську завдяки інтернету та старшому поколінню, але віддають перевагу українській або англійській мові.

5. Фактична мовна практика

Особливості мовної практики

Більшість респондентів зі змішаною або двомовною практикою (ЦА-2 та частина ЦА-1) зазначають, що переходять з мови на мову абсолютно вільно, без зусиль. Вони описують це як внутрішній «тумблер», який спонтанно спрацьовує залежно від того, якою мовою до них звернулися.

Респонденти, які принципово перейшли на українську після 2022 року (ЦА-3), особливо ті, хто має мало щоденної розмовної практики, стверджують, що постійне використання та перехід на українську вимагає інтелектуальної концентрації. Такі респонденти часто мають «внутрішнього перекладача», повільно добирають слова, бояться припуститися помилок (неправильних наголосів, вимови чи акценту).

У повсякденній комунікації домінує автоматичне підлаштування: респонденти відповідають тією мовою, якою до них звертається співрозмовник (україномовним/ суржикомовним — українською/суржигом, російськомовним — російською). Україномовні респонденти та представники групи ЦА-3 принципово не переходять на російську мову у розмовах з російськомовними співрозмовниками у публічній сфері, зауважуючи, що їх прекрасно розуміють. Деякі респонденти ЦА-1 у публічних просторах свідомо переходять на українську з міркувань поваги, ввічливості чи прагнення уникнути конфліктних зауважень від оточення.

Більшість підлітків, молоді та двомовних респондентів Центральної й Східної України зізнаються, що у швидкій розмові чи листуванні не помічають і не пам'ятають, якою саме мовою розмовляли чи відповідали. При цьому мови можуть природно перетікати одна в одну через використання суржику чи окремих фраз або слів з іншої мови. За свідченнями батьків, діти також змішують мови до певного віку. Водночас у писемній мові (офіційні листи, дописи у соцмережах) рівень самоконтролю є значно вищим, і вибір мови здійснюється свідомо.

Для представників ЦА-1 та частини ЦА-2 російська мова залишається психологічно комфортнішою через інерцію дитинства, шкільного навчання та родинного виховання. Її сприймають як зону побутового розслаблення, де не потрібно підбирати слова («мовлення як дихання»). Водночас після 2022 року ця комфортність зазнала змін: використання російської мови поза домом часто викликає у респондентів почуття провини, дискомфорту чи страху виглядати «непатріотично». Деякі респонденти з цих ЦА порівнювали російську мову з поганою звичкою, яку важко покинути.

Для респондентів ЦА-3, поза певними складнощами, українська є достатньо зручною, психологічно комфортною, рідною та емоційно близькою, попри те, що не є їхньою першою мовою. Більшість респондентів, навіть ті, хто у побуті послуговується російською, зазначають, що українська мова подобається їм значно більше за російську, що вона естетично приваблива, і описують її такими словами: «співуча», «лагідна», «мелодійна», «делікатна».

У практичному вимірі більшість респондентів називає обидві мови (а також суржик) однаково прийнятними/зручними інструментами комунікації («головне — це засіб порозуміння»). Проте

на рівні ціннісних установок та самоідентифікації більшість респондентів відмовляються від принципу символічної рівноцінності мов, визначаючи пріоритет української як єдиної державної мови та головного маркера національної стійкості.

Лише деякі респонденти, зокрема російського походження, які не обмежують споживання російськомовного контенту, говорили про символічну цінність російської мови в Україні, зокрема регіональних діалектів російської мови. Водночас нерідко навіть російськомовні респонденти згадували, що їхні дідусі, бабусі чи батьки спілкувалися українською мовою або суржилом, а вже їхнє покоління, переїхавши до міста, русифікувалося. Ще 10 чи 20 років тому розмовляти українською було «непрестижно». Зараз подібне зверхнє ставлення і відчуття сорому може виникати щодо суржику.

«Я слухаю, як людина розмовляє: якщо зі мною говорять українською — я розмовляю з нею українською. Якщо чую російську — починаю розмовляти російською. Це для мене як тумблер спрацьовує» (ГІ 25, 32 роки, Запорізька обл., ЦА-2)

«Важко, тому що швидко треба відповідати покупцю, а ти поки усе перекладеш... Це і соромно, і важко, все в моменті » (ГІ 4, 41 рік, Харківська обл., ЦА-1)

«Якщо зі мною в магазині чи на вулиці заговорять російською, я принципово відповідаю українською. Вони мене прекрасно розуміють, жодних проблем немає» (ГІ 20, 60+ років, ВПО з Харкова, ЦА-3)

«У швидкій розмові з подружками ми взагалі не замислюємося, якою мовою говоримо. Там і суржик, і російські слова, і українські. А от коли треба написати пост чи сторіз в Інстаграм, то там вже тільки українською» (ГІ 22, 13 років, Житомир, ЦА-1)

Мішане мовлення та його оцінки учасниками

Респонденти вагалися, до якої мови слід віднести суржик, бо мали внутрішнє відчуття, що це «неправильна українська мова». Під час дослідження інтерв'юер пропонував і обговорював з респондентами бачення, що суржик — це локальний різновид української, сформований під впливом російської мови. Респонденти розрізняли локальні варіанти суржику за регіонами (Центр, Схід, Південь), відзначаючи специфічні для певної місцевості діалектизми, дієслівні форми та вирази. Для багатьох респондентів суржик став базою для вивчення та переходу на літературну українську мову, носіям суржику значно легше опанувати українську мову, ніж суто російськомовним особам.

Респонденти асоціюють суржик із сімейними спогадами, бабусиним селом, дитинством, затишком батьківської оселі. Він викликає відчуття безпеки, тепла та психологічного розслаблення. Суржик є мовним простором, в якому респонденти не мають «внутрішнього цензора» і страху припуститися помилки. У розмові з близькими людьми суржик сприймається як «справжність», щирість, відсутність штучності. Для респондентів із двомовною або змішаною практикою (ЦА-2) суржик часто є основною мовою спілкування вдома, із партнерами, дітьми та близьким колом друзів.

У спонтанному мовленні суржик/мішане мовлення виникає природно, коли людина починає думку однією мовою і закінчує іншою, або використовує звичні побутові слова. У сфері послуг,

торгівлі, медицині чи на транспорті суржик часто використовується як компромісна форма, яка дозволяє дотримуватись вимог мовного законодавства та показати повагу до україномовного співрозмовника, не напружуючи себе підшукуванням літературних конструкцій.

Щодо суржиків досі існує соціальний стереотип «непрестижності» чи «сільськості», через що респонденти можуть комплексувати і соромитися розмовляти суржиком у публічних місцях. Ставлення до суржиків поступово пом'якшується, суржик сприймається як народна, проста мова.

«Суржик у нас на Полтавщині та в Центральній Україні — це рідна мова дитинства, мова бабусі в селі. Коли ти приїжджаєш додому і чуєш цей суржик, ти ніби вертаєшся в дитинство, там затишно, тепло і не треба вдавати із себе когось іншого» (ГІ 38, 38 років, Полтавська обл., ЦА-3)

«Вдома з батьками ми говоримо суржиком. Я раніше комплексувала, думала, що це якась не така мова, нечиста. А зараз розумію, що це просто наша місцева говірка, і через неї мені було набагато легше переходити на українську на роботі, ніж людям, які говорили суто по-російськи» (ГІ 3, 27 років, Кіровоградська обл., ЦА-1)

«На роботі чи в магазині ти намагаєшся говорити правильною мовою. Але коли я втомлена приходжу додому або балакаю з кумою, у мене вимикається цей контроль — і йде наш звичайний суржик. Це мова розслаблення, де ти не боїшся сказати щось не так» (ГІ 10, 44 роки, Запорізька обл., ЦА-2)

«Раніше розмовляти суржиком у місті вважалося соромно, ніби ти із села приїхав. А зараз ставлення змінилося: це краще, ніж говорити мовою агресора. Суржик — це наш український місток» (ГІ 31, 36 років, Житомирська обл., ЦА-2)

6. Суб'єктивні чинники мовного вибору

Сприйняття та асоціативний ряд української та російської мов

Українська мова асоціюється з домом, безпекою, затишком, гідністю, патріотизмом, солідарністю та державністю («мова нашої перемоги», «мова Шевченка і нашого коріння»).

В естетичному плані її описують такими словами: «співуча», «лагідна», «мелодійна», «м'яка», «делікатна».

У частини російськомовних респондентів (особливо старшої вікової групи 60+ чи ВПО) розмовна українська мова у публічній сфері іноді викликає тривогу через відчуття «недостатньої мовної компетентності» та острах зробити помилку.

Щодо російської мови спостерігається розщеплене сприйняття:

- асоціації з дитинством та батьківським домом: спогади про дитинство, материнські колискові, перші книжки, сімейний затишок (що психологічно ускладнює повну відмову);
- мова агресора, окупації та загрози: після 2022 року у більшості респондентів російська мова викликає гнів, тривогу, огиду, страх та почуття вини («виникають асоціації з небезпекою, окупацією та війною»). Окремі респонденти пов'язують російську мову з «корупцією і корупціонерами», «радянським минулим» та агресивною пропагандою.

«Українська мова — це насамперед про рідний дім, про безпеку і спокій. Це мова нашої перемоги, нашого коріння, вона така співуча, лагідна, мелодійна, її приємно навіть просто слухати»
(ГІ 18, 25 років, Львівська обл., ЦА-3)

«Російська для мене колись була домашньою, а зараз українська — це мій дім, спокій і затишок. А російська тепер асоціюється з небезпекою, оскільки я панічно боюся окупаційної влади й росіян. Якщо чую їхній специфічний акцент, то це прямо страх викликає» (ГІ 2, 22 роки, Житомирська обл., ЦА-1)

«Для мене є розмежування: російська мова — це мова ворога, окупанта і радянського минулого, агресивної пропаганди. Але з іншого боку, це мова мого дитинства, колискових моєї матері, які закладені глибоко в серці, і це психологічно ускладнює повну відмову»
(ГІ 8, 60+ років, Львівська обл., ЦА-1)

«Російська мова — це просто звичка з дитинства, бо вдома з батьками ми так розмовляли. Але зараз для мене рідна — українська, бо я живу в Україні, і це мова нашого майбутнього»
(ГІ 30, 17 років, Херсонська обл., ЦА-2)

«Нам, підліткам, байдуже, якою мовою говорити у дворі, це просто засіб спілкування. Але я розумію, що українська мова — це наша державна мова, і розмовляти нею в школі чи в соцмережах — це правильно» (ГІ 39, 17 років, Харківська обл., ЦА-1)

Автоматичні емоційні ситуації

У більшості респондентів (включаючи тих, хто перейшов на українську) під час сплеску гніву чи спонтанного конфлікту автоматично вмикається російська мова (або російський мат). Це пояснюється відсутністю у багатьох респондентів достатнього україномовного лексикону для кризових обставин. Натомість у ситуаціях емоційної близькості часто переважають українська мова або суржик. Навіть переважно російськомовні батьки спонтанно використовують пестливі слова українською мовою через сприйняття її як більш лагідної та делікатної мови.

У спілкуванні з домашніми тваринами респонденти розподіляються приблизно порівну: одні розмовляють з котами чи собаками суржилом або українською (лагідна, домашня мова), а інші — російською мовою за дитячою звичкою.

«З чоловіком можемо по-російськи, але от до дитини вилізають українські пестливі слова: "донечка", "сонечко", "іди поцьомаю", "дідусь приїхав". Українська мова якась лагідніша, нею легше показувати любов» (ГІ 10, 44 роки, Запорізька обл., ЦА-2)

«У конфліктах на вулиці або в спорі про документи я можу автоматично переключитися на російську, бо на ній я можу говорити жорсткіше і агресивніше. А українською мені здається, що я звучу занадто ввічливо» (ГІ 4, 41 рік, Харківська обл., ЦА-1)

«Мені здається, що російська мова більш груба, тому нею простіше висловити злобу. А українська — лагідна, нею краще говорити якісь добрі слова родичам або тваринам» (ГІ 22, 13 років, Житомирська обл., ЦА-1)

Мовна невпевненість і страх помилки

Мовна невпевненість виникає у респондентів досить часто. Поширеними є такі ситуації:

- страх критичної оцінки своєї «нелітературної (нечистої) мови»: почуття сорому через акцент, русизми або вживання суржику;
- брак фахового словникового запасу: складність висловлювання у професійній сфері (медичні заклади, ЦНАПи, на роботі, під час обговорення технічних/юридичних питань тощо);
- психологічна напруга ВПО: острах зауважень або нетактовної реакції місцевих жителів у нових громадах;
- психологічна ціна адаптації: необхідність постійного «внутрішнього перекладу» з російської на українську викликає розумову втому.

У публічних місцях більшість респондентів намагаються обирати українську мову як мінімум із міркувань безпеки та уникнення потенційних зауважень («безпечніше почати українською»).

«Я почував себе, ніби я дурником прикидаюся... Мені незручно було щодня спілкуватися, через оцю букву Г я боявся, що з мене будуть сьятися, що я розмовляю якоюсь не такою мовою » (ГІ 25, 32 роки, Запорізька обл., ЦА-2)

«Для нас, переселенців із Луганська, спочатку було дуже важко й тривожно. Соромишся свого акценту, боїшся припуститися помилки чи виглядати некомпетентним перед місцевими» (ГІ 7, 60 років, ВПО, Київська обл., ЦА-1)

«Діти приїхали з війною, їм і так важко. А у Чернівцях у школі підходили й казали доньці, що вона росіянка, бо вона щось сказала по-російськи. Це створює страшний дискомфорт і страх взагалі відкривати рота» (ГІ 28, мати дитини 10 років, ВПО, Чернівецька обл., ЦА-2)

«Важко говорити українською, коли не знаєш слів. Дуже часто буває, що слово на російській знаєш, а як буде на українській — забув, і стоїш, мовчиш, як дурень» (ГІ 29, 12 років, Харківська обл., ЦА-2)

Мовна напруга і конфлікти

Напруга через вживання російської мови чи контенту виникає серед респондентів ЦА-3: російська мова у публічному просторі сприймається як неповага до країни під час війни чи ознака проросійських поглядів. Респонденти повідомили про таку модель вияву несприйняття російської мови, як ігнорування співрозмовника, люди вдають, що не чують російськомовну людину. Така реакція дозволяє уникнути конфлікту і демонструє позицію. Російськомовний медіаконтент часто сприймається як «інформаційне сміття» чи токсична пропаганда.

Напруга через тиск україномовного середовища виникає у частини російськомовних ВПО та респондентів ЦА-1, які відчують агресивність вимог, зауважень чи зверхнє ставлення.

Вони сприймають такі ситуації як «примус», що ускладнює психологічну адаптацію та формує внутрішній опір.

Сфери та прояви конфліктів:

- публічний простір (транспорт, магазини, ринки, медицина): суперечки через використання російської мови між продавцями та/або покупцями, зауваження на кшталт «мова окупанта»;
- освітнє середовище та батьківські чати: непорозуміння між батьками-ВПО та місцевими батьками/вчителями через мову спілкування дітей на перервах чи листування у шкільних групах.

До 2022 року конфлікти мали поодинокий побутовий характер, але після повномасштабного вторгнення загострилися через досвід війни, обстрілів, втрат. Переважна більшість респондентів вважає побутові мовні конфлікти необґрунтованими та шкідливими, оскільки агресивні зауваження відштовхують людей від вивчення української мови («агресія формує лише опір»).

Бачення респондентів щодо мінімізації суперечок:

- **приватність та толерантність:** дотримання принципу «не втручатися у приватну розмову чужої людини на вулиці чи в месенджері»;
- **мотивація та лагідний підхід:** розширення мережі безкоштовних розмовних клубів, курсів та створення якісного україномовного контенту замість репресивного впливу;
- **особистий приклад:** відповідати самому грамотною українською мовою без нетактовних повчань.

«Ми приїхали з-під обстрілів із Харкова, і в магазині на заході країни мені жінка в грубій формі сказала: "Чого ви розмовляєте мовою окупанта?". Це було дуже боляче й прикро, бо ми втекли від тієї самої війни. Така агресія викликає тільки бажання закритися й ні з ким не спілкуватися»
(ГІ 4, 41 рік, Харківська обл., ЦА-1)

«У батьківських чатах часом бувають дуже жорсткі конфлікти. Хтось із батьків-ВПО напише запитання російською — і одразу починається: "Пишіть державною мовою, у нас українська школа!". Людям

*треба бути добрішими одне до одного, а не влаштовувати сварки через кожне слово»
(ГІ 32, 38 років, Житомирська обл., ЦА-2)*

«Приватна розмова на вулиці — це приватна розмова. Якщо двоє людей між собою розмовляють так, як їм зручно, ніхто третій не має права влізати зі своїми цінностями й повчати. Поважайте приватний простір» (ГІ 25, 32 роки, Запорізька обл., ЦА-2)

«У нас у компанії ніхто нікого не виправляє зі злістю. Якщо хтось скаже російське слово, ми можемо посміятися або сказати "о, кацапщина проскочила", але без агресії. Коли немає тиску, то й переходити на українську простіше» (ГІ 30, 17 років, Херсонська обл., ЦА-2)

Вплив війни на сприйняття мов та ідентичність

Респонденти мають різне ставлення до мов та національної чи громадянської ідентичності, не завжди безпосередньо пов'язуючи їх між собою:

- **прямий зв'язок** (ЦА-3, Західний та Центральний регіони): мовна практика дорівнює громадянській позиції. Україномовність сприймається як єдино можливе вираження ідентичності патріота;
- **непрямий / складний зв'язок** (ЦА-1, ЦА-2, Східний та Південний регіони): ці респонденти вважають, що мовна практика не є обов'язковим маркером патріотизму, і наводять приклад патріотизму тисяч російськомовних військових на фронті та волонтерів, наголошуючи, що патріотизм визначається реальними діями, а не лише мовою спілкування у побуті.

Респонденти у Східному та Південному регіонах наголошували на складнощах вивчення і переходу на українську мову для російськомовних людей, що росли в російськомовному середовищі й розмовляли російською з раннього дитинства. Війна, близькість фронту, обстріли створюють додатковий стрес, який утруднює мовний перехід. Але російськомовні люди, зі слів респондентів, також є патріотами України і обирати Україну як свою державу. Таким людям потрібно більше часу на мовний зсув, який може тривати від 3 до 5, а деколи і 10 років.

*«В ЗСУ повнісінько чоловіків і жінок, які є російськомовними. І звинувачувати їх у тому, що вони недостатньо українці чи недостатньо патріоти — це просто блюзнірство. Можна говорити російською, але бути глибоким патріотом своєї країни й віддавати за неї життя»
(ГІ 34, 38 років, Харківська обл., ЦА-1)*

«Людам, які все життя розмовляли російською і вирости в такому середовищі, швидко переключитися дуже важко. А коли поруч літають ракети і ти в постійному стресі, то на перехід просто немає сил. Для цього потрібен час — комусь рік, а комусь і 5–10 років» (ГІ 7, 60 років, ВПО, Київська обл., ЦА-1)

*«Для мене мова й ідентичність — це прямий зв'язок. Якщо ти живеш в Україні і ти патріот, ти повинен розмовляти державною мовою. Мова — це наш щит від агресора і наша автентичність»
(ГІ 18, 25 років, Львівська обл., ЦА-3)*

«У нас у Харкові багато підлітків і дорослих говорять російською або суржилом, але вони дуже патріотичні, донатять, волонтерять і підтримують армію. Перейти на чисту українську миттєво

*неможливо, якщо ти з дитинства говорив по-іншому, на це потрібні роки»
(ГІ 39, 17 років, Харківська обл., ЦА-1)*

*«Мій тато зараз воює на фронті і він розмовляє по-російськи. Але він захищає Україну! І коли нам у школі кажуть про мову, я знаю, що мій тато — справжній патріот України»
(ГІ 28, 10 років, ВПО, Чернівецька обл., ЦА-2)*

.....

7. Інституційне середовище та мовна політика

Обізнаність і загальне ставлення до державної мовної політики та регулювання

Більшість респондентів зазначають, що спеціально не вивчали відповідні закони та підзаконні акти, але загалом поінформовані про мовну політику на практичному рівні — через професійну діяльність, медіа, а також прояви у повсякденному житті: правила обслуговування у закладах, написи/білборди, український дубляж фільмів тощо.

Більша частина респондентів оцінює факт запровадження конкретних правил і норм державної мовної політики як правильний, закономірний і справедливий крок. Вони погоджуються, що в Україні єдиною державною мовою має бути українська, і її використання в публічних інституціях є звичною європейською практикою. Лише одиниці респондентів (2 учасники) вважають, що мовна політика надто жорстка, російська мова має бути ширше представлена в публічному просторі та офіційній комунікації.

Оцінка законодавчо закріплених складових мовної політики:

- освіта та державна служба українською має консенсусну підтримку в усіх вікових та регіональних групах. Робочі процеси, навчання, діловодство та ведення документації українською мовою вважається базовою нормою функціонування держави;
- медіа та обслуговування українською сприймається позитивно як показник поваги до громадян та клієнтів. Водночас працівники сфери послуг наводять приклади гнучкого, клієнтоорієнтованого підходу: початок діалогу обов'язково українською, але у разі потреби розмову можуть продовжити зручною для клієнта мовою;
- громадський простір та витіснення російськомовного продукту: обмеження російськомовного культурного продукту на публічному рівні сприймається як обґрунтований крок для захисту національного інформаційного простору під час війни.

Серед учасників дослідження простежується підтримка використання української мови в інституційній сфері та водночас прагнення розмежовувати інституційне регулювання і приватний мовний вибір:

- публічний простір (державні органи, освіта, медицина, послуги, медіа): регулювання підтримується і сприймається як норма;
- приватний/побутовий простір (родина, дім, особисті розмови на вулиці чи в месенджерах): респонденти категорично відкидають будь-яке втручання держави чи громадськості, наголошуючи на праві вільного мовного вибору у побуті.

Переважає більшість респондентів виступає проти введення «мовної поліції», масових перевірок та суворих штрафів за балтійським зразком у стосунку до звичайних працівників чи громадян. На думку респондентів, жорсткий тиск та репресії провокують опір, формують відчуття «примусу» і призводять до побутових конфліктів. Замість каральних заходів рекомендуються профілактичні розмови, попередження, роз'яснення, внутрішні зауваження керівництва на роботі, щоб дати людині час на адаптацію та вправлення у мовній практиці.

Виняток становить контент у публічних місцях: більшість опитаних підтримує штрафи у випадках демонстративного, гучного відтворення російської музики чи відео у публічному просторі (транспорт, вулиця, майданчики), що під час війни сприймається як деструктивна та провокативна поведінка. Загалом учасники часто розрізняють підтримку інституційного статусу української та регулювання приватного мовлення.

«Я законів спеціально не читав, але те, що на роботі, в державних установах, в лікарні чи в магазинах все має бути українською мовою — це абсолютно правильно. Ми живемо в Україні, і це нормальний європейський стандарт. На роботі ми всі дотримуємося цього правила»
(ГІ 25, 32 роки, Запорізька обл., ЦА-2)

«Вважаю, що вводити якісь штрафи чи мовну поліцію зараз не треба. Люди й так у стресі від війни, і якщо за кожне російське слово штрафувати баристу чи продавця, це викличе тільки злобу й опір. Треба діяти роз'ясненнями, давати людям час адаптуватися» (ГІ 2, 22 роки, Житомирська обл., ЦА-1)

«А от за що дійсно треба жорстко штрафувати — це за гучну російську музику в маршрутках чи з колонок на вулиці! Коли йде військовий без ноги, а хтось на всю вулицю крутить російський реп — це неповага й провокація. За це штрафи мають бути найбільшими»
(ГІ 33, 35 років, Кіровоградська обл., ЦА-2)

«У школі й коледжі всі уроки, підручники та презентації тільки українською мовою. Це правильно, бо ми живемо в Україні й маємо знати свою мову. Жодних заперечень проти цього ні в кого з нас немає»
(ГІ 39, 17 років, Харківська обл., ЦА-1)

Підтримка та достатність україномовного культурного продукту

Респонденти відзначають виразний якісний і кількісний розвиток українського культурного продукту після 2022 року і називають такі позитивні приклади:

- високий рівень та художню якість українського кінодубляжу на платформах Megogo та Netflix;
- розквіт українського книговидавництва та художніх перекладів світової класики й бестселерів;
- поява великого пласту сучасної молодіжної україномовної музики та аншлаги у вітчизняних театрах.

Негативні тенденції та прогалини (дефіцит контенту):

- **брак розважального та пізнавального контенту:** респонденти нарікають на брак якісних відео про історію людства, науку, природу, спорт (футбол) та гумористичних шоу;
- **цифрова сфера та комп'ютерні ігри:** підлітки та молодь фіксують брак україномовних локалізацій відеоігор (зокрема спортивних симуляторів), а також відсутність супутнього контенту навіть у разі української локалізації ігор, як-от у Roblox, Minecraft через що змушені обирати російську мову інтерфейсу або геймінгового середовища;
- **професійна та академічна література:** науковці, викладачі та фахівці (наприклад, у галузях філософії, юриспруденції, б'юті-індустрії) зазначають, що класичні фундаментальні праці й переклади нерідко доступні лише російською мовою, а створення українських аналогів потребує системної фінансової підтримки держави.

«Українська мова має бути єдиною державною, і в кінотеатрах фільми мають бути тільки з українським дубляжем, бо наш дубляж набагато кращий. Але ходити й перевіряти пересічних людей на вулицях — це занадто» (ГІ 30, 17 років, Херсонська обл., ЦА-2)

«Мені подобається, що зараз з'являється більше україномовного контенту й книжок. Держава має підтримувати молодих блогерів і музикантів, які роблять якісний український продукт, щоб підліткам було цікаво дивитися своє, а не шукати чуже» (ГІ 22, 13 років, Житомирська обл., ЦА-1)

«Наш український дубляж на Netflix і Megogo — це просто шедевр! Якість перекладу, голоси акторів, гумор — усе на найвищому рівні. Ми зараз із величезним задоволенням дивимося всі фільми тільки в українському озвученні, це естетична насолода» (ГІ 26, 45 років, Львівська обл., ЦА-3)

«Книжки зараз купувати — одне задоволення! Українські видавництва роблять неймовірні переклади світових бестселерів, оформлення чудове. Я повністю перейшла на україномовні книжки і дитині купую тільки наші видання» (ГІ 18, 25 років, Київська обл., ЦА-3)

«У нас є велика проблема з фаховою літературою. Якщо шукаєш класичні праці з філософії чи юриспруденції, перекладів українською часто немає або вони застарілі. Держава повинна фінансувати академічні переклади, бо без цього науковцям дуже важко» (ГІ 17, 35 років, Київська обл., ЦА-3)

«Головна проблема — це ігри. Наприклад, у спортивних симуляторах чи в Roblox немає української мови або немає українських серверів. Ти заходиш грати — і там у чаті всі пишуть по-російськи, бо немає свого українського середовища» (ГІ 39, 17 років, Харківська обл., ЦА-1)

«Я дуже люблю українську музику, у мене в плейлисті зараз майже всі треки наші. Раніше слухали більше іноземного чи російського, а зараз українські треки реально качають і роблять крутий стиль» (ГІ 30, 17 років, Херсонська обл., ЦА-2)

«Мені бракує цікавих україномовних відео про космос, науку та ігри на Ютубі. Хотілося б, щоб було більше розважальних шоу для підлітків саме українською мовою» (ГІ 29, 12 років, Харківська обл., ЦА-2)

Ресурси та інструменти для вивчення української мови

Більшість опитаних не шукали й не відвідували мовні курси (вважають свій рівень достатнім або вчать самостійно через контент і книжки). Проте майже всі впевнені, що такі ресурси існують, або чули про громадські ініціативи.

Респонденти наголошують, що держава повинна створювати та фінансувати інфраструктуру вивчення мови, особливо для ВПО, людей старшого віку (50+) та жителів прифронтових областей.

Ключові вимоги та бажані формати:

- **безоплатність:** курси та ресурси від держави чи громадських організацій мають бути безкоштовними, оскільки більшість людей не мають фінансової можливості витратитися на репетиторів;
- **неформальні розмовні клуби** (офлайн/онлайн): найкращим форматом вважаються розмовні зустрічі в дружній атмосфері, де легше долати мовний бар'єр та практикуватися без страху зауважень чи оцінок;
- **мобільні цифрові платформи та боти:** розробка мобільних додатків із короткими інтерактивними тестами, квізами та завданнями на 10–15 хвилин (за принципом Duolingo), якими зручно користуватися в транспорті чи вдома;
- **офіційні курси із сертифікацією:** створення спеціальних державних програм тестування для професійного відбору кадрів у публічний сектор (державна служба, комунальні й державні установи та підприємства).

Респонденти підтримують мовні курси, як складову мовної політики, однаке здебільшого не висловлювали намір скористатися такими курсами. Одиниці респондентів задумувалися над тим, що курси можуть покращити їхню мовну практику.

«Я особисто на курси не ходила, бо мені вистачає книжок і фільмів. Але для людей із Харкова чи Луганська, які переїхали, і для літніх людей такі курси мають бути обов'язково. І вони мають бути абсолютно безкоштовними від держави, бо в людей зараз немає грошей на репетиторів»
(ГІ 20, 60+ років, ВПО, Миколаївська обл., ЦА-3)

«Найкращий формат — це розмовні клуби, де немає вчителів із двійками. Коли ти приходиш попити чаю й просто побалакати українською з доброзичливими людьми, ти перестаєш боятися свого акценту. Оце реально допомагає розкритися» (ГІ 7, 60 років, ВПО, Київська обл., ЦА-1)

«Якби був якийсь зручний додаток у телефоні, як Duolingo, але саме для української мови — з цікавими тестами, фразеологізмами, наголосами на 10 хвилин у день, я б із задоволенням заходила в транспорті. Це сучасно й не вимагає багато часу» (ГІ 25, 32 роки, Запорізька обл., ЦА-2)

«Я чув про якісь волонтерські курси у місті, але сам не ходив, бо вважаю, що й так розумію й можу сказати. Але для тих, хто взагалі не говорив українською, це дуже потрібна справа»
(ГІ 4, 41 рік, Харківська обл., ЦА-1)

«Нам потрібні не сухі уроки граматики, а практичні розмовні клуби. Людям треба дати можливість просто говорити й не боятися припуститися помилки» (ГІ 38, 38 років, Полтавська обл., ЦА-3)

8. Механізми мовного вибору

Ключові поведінкові механізми

Дослідження показує, що мовний вибір не є статичною, остаточно сформованою характеристикою людини. Мовна практика є контекстно залежною і визначається комплексом факторів: мовна біографія, мовний репертуар, комунікативний контекст, мовні практики, мовні установки, емоції, сприйняття мовної політики тощо (аналітична модель наведена в розділі 1).

У кожному окремому комунікативному акті спрацьовує певний поведінковий механізм — свідомий або несвідомий.

1. Несвідомий перехід на «комфортнішу» мову, зумовлений мовною біографією та репертуаром. Респонденти найчастіше зазначали, що на російську вони переходять для висловлення негативних, а на українську — для висловлення позитивних емоцій, але звісно можуть бути винятки (наприклад, коли російська є мовою емоційної близькості з певними людьми).

Приклад несвідомого переходу на російську

- **Як це працює:** мова, засвоєна першою в дитинстві або сформована десятиліттями побутової практики, активується автоматично при зниженні свідомого самоконтролю.
- **Типові ситуації:** втома після робочого дня, швидкі скорочені побутові діалоги, спонтанний переляк, гнів або сварка. У таких станах респонденти найчастіше повертаються до первинної, звичної мови (російської чи суржик).
- **Літні респонденти (60+)** демонструють найвищий рівень інерції автоматизму — їхній мовний репертуар формувався у російськомовному інституційному середовищі СРСР, тому перехід на українську потребує значних ментальних зусиль.

Приклад несвідомого переходу на українську або суржик

- **Як це працює:** підсвідомий перехід на мову, пов'язану з родиною, теплими дитячими спогадами, турботою.
- **Типові ситуації:** спілкування з дітьми (прояви ніжності, похвала, пестливі звертання), розмови з близькими родичами вдома, звертання до домашніх тварин. Навіть у родинах з ЦА-1 та ЦА-2 у спілкуванні, особливо з дітьми, спонтанно вживаються пестливі слова українською мовою або суржиком як більш лагідні та делікатні;
- **Суржик як «мова дому»** частиною респондентами сприймається як мова спілкування з батьками, бабусями та дідусями, позбавлена суворого контролю.

2. Несвідомий перехід в інше мовне середовище

- **Як це працює:** пасивне споживання контенту тією мовою, яку нав'язують алгоритми соцмереж (TikTok, YouTube) або вимушений вибір мови через дефіцит україномовних локалізацій (наприклад, у комп'ютерних іграх).
- **Мовний вибір у цифровому просторі** часто визначається не власним бажанням, а алгоритмами та доступністю контенту.
- **Підлітки та діти**, навчаючись в україномовних навчальних закладах, споживають російськомовний контент у TikTok, YouTube та комп'ютерних іграх через брак української локалізації або відповідного супутнього контенту чи специфіку роботи рекомендаційних алгоритмів.

3. Несвідомий або свідомий механізм дзеркалювання та підлаштування під співрозмовника або мовне середовище

- **Як це працює несвідомо:** вмикається внутрішній «тумблер» адаптації: людина автоматично відповідає тією ж мовою (суржиком, діалектом), яким до неї звернувся співрозмовник;
- **Типові ситуації несвідомого механізму:** побутові розмови на вулиці, у міському транспорті, магазинах, у дворі або компаніях, коли збираються люди з різних регіонів. Такий поведінковий механізм диктується прагненням забезпечити комфорт спілкування, проявити ввічливість або дотриматися принципів клієнтоорієнтованості

у професійній діяльності; працівники торгівлі обирають мову залежно від першої репліки клієнта, щоб уникнути психологічного бар'єру у спілкуванні. Респонденти зі змішаною мовною практикою миттєво змінюють мовний код: з україномовним сусідом говорять українською, з російськомовним колегою — російською, у селі — суржилом.

- **Як це працює свідомо:** людина обирає ту мову, яка мінімізує ризик побутового конфлікту і відчуття соціальної відчуженості, отримання публічного зауваження, осуду чи спалаху емоційної суперечки.
- **Типові ситуації:** використання української мови російськомовними респондентами або ВПО у публічних просторах Західних та Центральних областей задля відчуття безпеки й уникнення негативної реакції оточення. Переселенці зі Сходу та Півдня, опинившись у західних чи центральних областях, свідомо починають комунікацію українською мовою в магазинах, транспорті та установах, щоб уникнути публічних зауважень та почуватися в безпеці.
- **Окремі російськомовні респонденти** в колі давніх друзів обирають російську мову чи суржик, щоб не справити враження «пафосності» чи «нещирості» перед тими, з ким роками спілкувалися російською.

4. Мовна установка щодо вибору української мови як інституційної та професійної норми. Зовнішній інституційний рамковий тиск (законодавство, робочий регламент, освітній стандарт) активує обов'язкове використання державної мови в публічному просторі незалежно від приватних звичок респондента. Законодавчі норми (мовні вимоги до медіа, обслуговування державною мовою) сформували стійке сприйняття української мови як єдиної природної мови публічного простору.

Типові ситуації: виконання службових обов'язків, ведення документації, навчання в школі/виші, звернення у медичних закладах, ЦНАПах чи комунікація у сфері обслуговування та надання послуг.

Більшість респондентів (зокрема суто російськомовні з ЦА-1) дотримуються україномовного стандарту у веденні документації, навчальному процесі, під час публічних виступів та в офіційному листуванні.

5. Мовна установка щодо вибору української мови в контексті громадянської ідентичності

- **Як це працює:** принципова активація української мови як вияв патріотизму, національної гідності, відповіді на російську агресію та свідомого прагнення захистити свій інформаційно-культурний простір.
- **Типові ситуації:** ведення публічних сторінок у соцмережах (Instagram, Facebook), публічні виступи, спілкування з незнайомими людьми у містах із високим рівнем мовної чутливості (наприклад, у Львові чи Києві), принципова відмова переходити на російську з російськомовними співрозмовниками.
- **Для респондентів з ЦА-3** (перехід на українську після 2022 року) досвід війни, обстрілів, окупації чи евакуації став головним тригером ціннісного зсуву. Вони

свідомо відмовляються від російської мови не лише у публічному житті, а й у колі родини і друзів, месенджерах та публікаціях у соцмережах (Instagram, Facebook).

- Українська мова загалом сприймається не просто як засіб комунікації, а як **«символічний щит»**, маркер безпеки та вираження солідарності із ЗСУ.

6. Мовна установка щодо вибору української мови задля україномовності дітей

- **Як це працює:** всі опитані батьки вважають, що дитина має зростати україномовною або добре знати українську, незалежно від їхньої власної мови вдома.
- **Типові ситуації:** підбір україномовного контенту для дитини: книжки, мультфільми, казки. Окремих «мовних правил» у родинях зазвичай немає.

7. Мовна установка щодо вибору російської мови як комфортнішої та/або російського контенту як цікавішого

- **Як це працює:** респонденти переважно пояснюють цей вибір звичкою та/або обмеженням знанням української.
- **Типові ситуації:** споживання 90%+ російськомовного контенту, використання української тільки з незнайомими людьми.

Траєкторії мовних змін

Аналіз мовних біографій учасників дослідження дозволяє простежити різні моделі збереження та трансформації мовних практик. Як описувалось вище, зміни у використанні української та російської мов не завжди відбуваються одночасно в усіх сферах спілкування, а розширення використання однієї мови не обов'язково супроводжується повною відмовою від іншої. Мовна поведінка людини формується впродовж життя та залежить від попереднього мовного досвіду, соціальних зв'язків, комунікативних потреб і ширших суспільних процесів. Для систематизації виявлених моделей мовних змін у дослідженні використано поняття мовної траєкторії.

Мовна траєкторія – це реконструйована на основі мовної біографії респондента послідовність змін або збереження його мовних практик у часі, що характеризується напрямом і масштабом змін у використанні мов та особливостями їхнього розподілу між комунікативними сферами. Мовна траєкторія не обов'язково передбачає повний перехід із однієї мови на іншу, вона може характеризуватися розширенням використання певної мови, зміною її функцій в окремих сферах спілкування, збереженням сформованого розподілу мов або різноспрямованими змінами мовних практик. Оскільки дослідження ґрунтується на глибинних інтерв'ю, мовні траєкторії реконструйовано на основі ретроспективних самоописів учасників. Вони відображають те, як респонденти презентують власний мовний досвід, зміни мовних практик та обставини, з якими пов'язують ці зміни. Дослідження не передбачало спостереження за мовною поведінкою, тому виокремлені траєкторії не є результатом безпосереднього вимірювання мовної динаміки.

Основними критеріями типологізації визначено напрям мовних змін та масштаб їх поширення на різні комунікативні сфери. Додатково враховано темп змін, їхню ситуативну залежність і

стійкість, описувану респондентами. Мотиви мовного вибору, особисті установки, вплив соціального оточення та інституційних норм розглядаються як чинники й механізми формування мовних траєкторій, а не як самостійні критерії типологізації.

На основі аналізу мовних біографій учасників дослідження можна виокремити чотири основні моделі мовних траєкторій.

Траєкторія 1. Комплексне розширення використання української мови

Ця траєкторія характеризується розширенням використання української мови на більшість основних сфер повсякденного спілкування, включно з публічною та приватною комунікацією. Респонденти, мовний досвід яких відповідає цій моделі, описують поступове або різке збільшення використання української у професійному середовищі, спілкуванні з друзями, родині, цифровій комунікації та інших повсякденних ситуаціях. Для частини учасників такі зміни пов'язані зі свідомим переосмисленням мовного вибору після початку повномасштабного вторгнення Росії у 2022 році. Респонденти пояснюють їх громадянською позицією, зміною ставлення до російської мови, прагненням підтримувати україномовне середовище або переосмисленням власної мовної ідентичності, прагненням забезпечити україномовне середовище для дітей. Водночас ціннісна мотивація не є обов'язковою ознакою цієї траєкторії. Подібні зміни можуть формуватися внаслідок зміни соціального оточення, професійних обставин або поступового закріплення нових комунікативних звичок. **Визначальною характеристикою цієї траєкторії є описане респондентом розширення використання української мови в більшості основних сфер спілкування.** При цьому комплексне розширення україномовної практики не обов'язково означає повне зникнення російської мови з індивідуального репертуару. Російська мова може зберігатися як мова попереднього досвіду, окремих комунікативних ситуацій або сприйняття інформації.

Траєкторія 2. Вибіркове розширення використання української мови

Ця траєкторія характеризується розширенням використання української мови в окремих комунікативних сферах за одночасного збереження раніше сформованих мовних практик в інших. Респонденти можуть повідомляти про збільшення використання української у професійній комунікації, публічному просторі, спілкуванні з дітьми або цифровому середовищі, водночас продовжуючи використовувати російську з батьками, партнерами, давніми друзями чи іншими близькими співрозмовниками. У межах цієї траєкторії простежуються різні моделі розподілу мов. Наприклад, українська поступово стає основною мовою професійної та публічної комунікації, тоді як російська зберігається в родинному спілкуванні. В інших випадках батьки розширюють використання української у взаємодії з дітьми, але продовжують спілкуватися російською між собою. Важливо, що вибірковість змін не обов'язково свідчить про їхню нестійкість або незавершеність. Для окремих мовців такий розподіл мов може бути відносно стабільною моделлю повсякденного спілкування. **Визначальною характеристикою цієї траєкторії є нерівномірність розширення використання української мови залежно від комунікативної сфери та соціальних зв'язків.** Механізми формування цієї траєкторії можуть бути різними: комунікативне пристосування до

співрозмовника, збереження усталених родинних практик, прагнення підтримувати українську у вихованні дітей, зміна професійного середовища або ціннісна переорієнтація.

Траєкторія 3. Збереження сформованого розподілу мовних практик

Ця траєкторія характеризується відносною стабільністю використання української та російської мов упродовж досліджуваного періоду. Респонденти описують сформований раніше розподіл мов між різними сферами спілкування, який не зазнав істотних змін або змінився лише в окремих ситуаціях. Наприклад, українська може залишатися основною мовою професійної чи інституційної комунікації, тоді як російська або мішане українсько-російське мовлення використовуються в родині, спілкуванні з друзями чи інших приватних ситуаціях. Іншим проявом цієї траєкторії може бути збереження переважно російськомовної практики за наявності ситуативного використання української відповідно до комунікативних потреб або інституційних вимог. **Визначальною характеристикою цієї траєкторії є відсутність істотної зміни основної моделі розподілу мов між комунікативними сферами.** Збереження мовних практик не обов'язково означає незмінність мовних установок чи самоідентифікації. Респондент може повідомляти про переосмислення символічного значення української та російської мов, підтримувати розширення суспільних функцій української, але водночас зберігати звичну модель приватного спілкування. Ця траєкторія особливо важлива для розмежування мовної самоідентифікації, ставлення до мов та повсякденних мовних практик.

Траєкторія 4. Контекстно залежні зміни мовних практик

Ця траєкторія охоплює випадки, коли мовні практики респондентів змінюються в різних напрямках залежно від комунікативного середовища, соціальних зв'язків або етапу життя. На відміну від вибіркового розширення використання української, коли в одних сферах збільшується її використання, а в інших попередні практики переважно зберігаються, різноспрямовані зміни передбачають можливість збільшення використання різних мов у різних комунікативних контекстах. Окремі випадки, представлені в дослідженні, демонструють, що зміни мовних практик не завжди відбуваються в одному напрямі. Так, у мовних біографіях деяких дітей і підлітків простежуються ситуації, коли українська залишається мовою навчання та спілкування в родині, тоді як у взаємодії з окремими групами однолітків або в цифровому середовищі зростає використання російської. Такі випадки можуть бути пов'язані зі зміною кола спілкування, дорослішанням, входженням до нових соціальних груп або особливостями цифрових комунікативних практик. Водночас ці спостереження лише засвідчують можливість різноспрямованих змін індивідуальних мовних практик, але не дають підстав говорити про загальну тенденцію до збільшення використання російської серед дітей і підлітків. Так само результати інтерв'ю не дозволяють встановити безпосередній причинний вплив цифрових платформ чи рекомендаційних алгоритмів на мовний вибір. **Визначальною характеристикою цієї траєкторії є наявність описаних респондентом змін мовних практик у різних напрямках або в різні періоди життя в залежності від контексту, тобто щойно контекст змінюється, респондент повертається до попередньої мовної поведінки.** При цьому саме по собі використання двох мов у різних сферах не є достатньою

підставою для віднесення випадку до цієї траєкторії. Необхідно враховувати часовий вимір та зміни у використанні мов порівняно з попереднім періодом.

Виокремлені траєкторії формуються під впливом різних індивідуальних і соціальних чинників, які можуть взаємодіяти між собою. Аналіз інтерв'ю дозволяє простежити кілька наскрізних механізмів мовних змін.

- **Ціннісна переорієнтація** пов'язана зі зміною ставлення до української та російської мов, переосмисленням громадянської ідентичності та символічних значень мов, що може супроводжуватися розширенням використання української, але не обов'язково призводить до повної зміни повсякденних практик.
- **Комунікативне пристосування** передбачає вибір мови відповідно до мовної практики співрозмовника, групових норм або прагнення підтримувати комфортну взаємодію. Цей механізм може пояснювати ситуативне перемикання між мовами незалежно від загального напрямку мовних змін.
- **Інерція сформованих мовних практик** пов'язана зі збереженням звичних способів спілкування, сформованих у процесі ранньої мовної соціалізації та тривалої взаємодії з близькими людьми, що може пояснювати розбіжності між мовними установками та описуваною мовною поведінкою.
- **Сімейна мовна політика** охоплює свідомі або неусвідомлені практики регулювання використання мов у родині, зокрема у взаємодії з дітьми. Вибір української як мови спілкування з дитиною не обов'язково супроводжується аналогічною зміною мовних практик між дорослими членами родини.
- **Інституційні мовні норми** впливають на мовний вибір у сфері освіти, професійної діяльності, державного управління та обслуговування, водночас використання української відповідно до інституційних вимог не обов'язково супроводжується змінами в приватному спілкуванні.
- **Соціальне оточення та групи однолітків** можуть відігравати важливу роль у формуванні мовних практик, особливо в дитячому та підлітковому віці. Мовний вибір у таких ситуаціях пов'язаний не лише з індивідуальними установками, а й із нормами спілкування відповідної групи.
- **Цифрове середовище** становить окремий простір мовної соціалізації та комунікації. Респонденти описують його значення для власних мовних практик, однак встановлення конкретних механізмів впливу цифрових платформ потребує додаткових досліджень.

Зазначені механізми не є взаємовиключними. У межах однієї мовної біографії вони можуть діяти одночасно, а їхнє значення змінюватися залежно від життєвих обставин.

Мовні траєкторії формуються на перетині двох часових вимірів: *індивідуально-біографічного*, пов'язаного з життєвим шляхом людини, та *суспільно-історичного*, що охоплює зміни соціальних, політичних та інституційних умов використання мов. Ці виміри взаємодіють, однак їхній вплив не є однаковим для всіх учасників дослідження. Подібні суспільні події можуть

супроводжуватися різними мовними змінами залежно від віку, попереднього мовного досвіду, соціального середовища та індивідуальних обставин.

I. Біографічний вимір мовних змін

Раннє дитинство та первинна мовна соціалізація. У родинному середовищі дитина засвоює першу мову або кілька перших мов, формує початковий мовний репертуар і набуває досвіду використання мов у повсякденній взаємодії. Мовні практики раннього дитинства можуть зберігати емоційну значущість у дорослому віці та впливати на вибір мови в близьких міжособистісних стосунках, водночас ранній мовний досвід не визначає однозначно подальшу мовну поведінку.

Шкільний вік та освітня соціалізація. Освітнє середовище розширює мовний репертуар дитини та створює умови для розвитку мовної компетентності. Українська мова навчання забезпечує регулярне використання української в освітній діяльності, однак не обов'язково визначає мовний вибір у спілкуванні з однолітками, родині чи цифровому середовищі. Для аналізу мовних практик школярів важливо розрізняти мову навчання, мову неформального спілкування та індивідуальну мовну компетентність.

Студентські роки, професійна соціалізація та зміна соціального середовища. Вступ до закладу освіти, початок професійної діяльності, переїзд або формування нового кола спілкування можуть супроводжуватися змінами мовних практик. У мовних біографіях окремих респондентів переїзд із сільської місцевості чи невеликого міста до великого міського центру в попередні десятиліття пов'язувався з розширенням використання російської мови та пристосуванням до мовних норм нового середовища. Зараз відбуваються зворотні процеси, наприклад, коли ВПО переїжджають для україномовних західних регіонів. Такі випадки демонструють значення соціального контексту для мовного вибору.

Створення родини та виховання дітей. Народження дітей може ставати приводом для переосмислення родинної мовної політики. Частина батьків свідомо розширює використання української у взаємодії з дітьми, обирає україномовні книжки, мультфільми, освітні та позашкільні середовища, водночас мовні практики дорослих між собою можуть залишатися незмінними. У деяких родин діти також впливають на мовний вибір батьків, однак характер цього впливу залежить від конкретних сімейних обставин.

Таким чином, біографічні етапи не утворюють універсальної послідовності мовних змін. Вони радше позначають періоди, упродовж яких можуть змінюватися соціальні зв'язки, комунікативні потреби та умови використання мов.

II. Суспільно-історичний вимір мовних змін

Індивідуальні мовні траєкторії розгортаються в ширшому суспільно-історичному контексті, що визначає інституційні умови використання мов, їхні символічні значення та суспільні очікування щодо мовної поведінки.

У мовних біографіях учасників дослідження важливе місце посідають суспільно-політичні події після 2014 року, зміни мовного законодавства та повномасштабне вторгнення Росії у 2022 році.

Для частини респондентів ці події стали підставою для переосмислення ставлення до української та російської мов, зміни мовної самоідентифікації або розширення використання української в повсякденному спілкуванні, однак вплив суспільно-історичних подій опосередковується індивідуальним мовним досвідом і соціальним середовищем. Тому однакові історичні обставини можуть супроводжуватися різними мовними практиками: комплексним або вибіркоvim розширенням використання української, збереженням раніше сформованого розподілу мов чи іншими контекстно залежними змінами. На основі глибинних інтерв'ю можна встановити, **з якими подіями та обставинами самі учасники пов'язують зміни власної мовної поведінки**, однак ці самоописи не є достатньою підставою для визначення безпосереднього причинного впливу окремих історичних подій або державних заходів.

Аналіз мовних траєкторій засвідчує, що зміни мовних практик мають неоднорідний характер і не зводяться до одномоментного переходу з однієї мови на іншу. Розширення використання української може охоплювати більшість або лише окремі комунікативні сфери, тоді як раніше сформовані практики можуть зберігатися в родинному, дружньому та інших контекстах. Окремі мовні біографії демонструють можливість різноспрямованих змін, пов'язаних зі зміною соціального оточення, комунікативних потреб і життєвих обставин. Виявлені траєкторії сформовані на перетині індивідуального мовного досвіду, соціальних зв'язків, інституційних норм і ширших суспільних процесів. При цьому мовна самоідентифікація, ставлення до мов та повсякденні мовні практики не завжди змінюються одночасно або в одному напрямі. Запропонована типологія має аналітичний характер і відображає моделі мовних змін, реконструйовані на основі інтерв'ю учасників цільової вибірки. Вона не претендує на вичерпний опис усіх можливих мовних траєкторій населення України та не дозволяє визначати поширеність відповідних моделей. Її подальша перевірка в межах кількісного компонента «Мовного барометра» може сприяти точнішому розумінню напрямів мовних змін, їхнього зв'язку з соціальними характеристиками мовців та особливостями використання мов у різних комунікативних сферах.

Висновки

Висновки узагальнюють результати 40 глибинних інтерв'ю, проведених у серпні-вересні 2026, із трьома цільовими аудиторіями:

ЦА-1 — респонденти з переважно російськомовною практикою

ЦА-2 — респонденти зі змішаною мовною практикою (українською і російською)

ЦА-3 — респонденти, що перейшли на українську після 2022 року, а до 2022 року були російськомовними або зі змішаною мовною практикою.

Дослідження не включало респондентів із переважно україномовною практикою як до, так і після повномасштабного вторгнення.

Результати викладені згідно дослідницьких питань; додатково узагальнені траєкторії мовних змін. Вони описують досвід і пояснюють механізми мовного вибору, але не показують поширеності практик серед населення.

Чинники вибору мови в різних контекстах

Мовний вибір є контекстно залежним, а не «раз і назавжди». В рамках дослідження була побудована аналітична модель чинників мовного вибору: мовна біографія, мовний репертуар, комунікативний контекст, мовні практики, мовні установки, емоції, сприйняття мовної політики тощо.

Для ЦА-1 та ЦА-2 найсильнішими чинниками є комунікативний контекст (мова співрозмовника, формальність ситуації, тема розмови, емоційний стан і ступінь знайомства), а для ЦА-3 – мовна установка щодо вживання української мови. Мовний вибір може бути як несвідомим і повністю залежним від комунікативного контексту, так і свідомим – і відтак залежним від мовних установок. За описами респондентів було виділено такі механізми:

1. **Несвідомий перехід на «комфортнішу» мову**, зумовлений тим, якою респондент володіє краще.
2. **Несвідомий перехід в інше мовне середовище**, наприклад, коли в соцмережах з'являється цікавий російськомовний контент.
3. **Несвідомий або свідомий механізм дзеркалювання та підлаштування** під співрозмовника або мовне середовище. Дзеркалення може бути як несвідомим механізмом (ті, хто перейшов на українську мову після 2022, свідчать, що для протидії цьому механізму необхідні суттєві інтелектуальні зусилля), так і свідомою мовною уставкою задля безпеки, уникнення напруження, конфлікту.
4. **Мовна установка щодо вибору української мови в контексті громадянської ідентичності.**
5. **Мовна установка щодо вибору української мови задля україномовності дітей.**
6. **Мовна установка щодо вибору української мови як інституційної та професійної норми.** Зовнішній інституційний рамковий тиск (законодавство,

робочий регламент, освітній стандарт) активує обов'язкове використання державної мови в публічному просторі незалежно від приватних звичок респондента

7. **Мовна установка щодо вибору російської мови як комфортнішої та/або російського контенту як цікавішого.**

Розбіжність між публічною і приватною мовною поведінкою

Українська мова значно більш поширена в публічній, аніж в приватній сфері. Респонденти пояснюють домінування української в публічній сфері повагою до закону, держави та солідарністю у воєнний час; орієнтацією на суспільні очікування, а також уникнення конфліктів і осуду у публічних місцях. Домінування або поширеність російської мови в приватній сфері пояснюють:

- інерцією й звичкою вдома: повернення до російської вони трактують як природний «режим за замовчуванням»;
- психологічним розвантаженням: вдома не потрібен «внутрішній перекладач» і самоконтроль;
- принципом приватності: учасники відкидають втручання держави та громадськості в мову побуту, родини та особистих розмов.

Різниця найвиразніша:

- у респондентів зі змішаною (ЦА-2) та переважно російськомовною (ЦА-1) практикою;
- серед ВПО зі Сходу та Півдня;
- у старших вікових груп (60+).

Для ЦА-1 російська мова переважає в приватному спілкуванні (родина, друзі, цифрова комунікація), для ЦА-2 це може бути російська або суржик, тоді як українська переважає в публічному середовищі (робота, навчання, сфера обслуговування, державні установи, громадський транспорт тощо).

Представники ЦА-3 зазначають, що російська мова дитинства чи багаторічної побутової практики вмикається, коли слабшає самоконтроль (втома, поспіх, гнів). Українська, навпаки, часто стає мовою ніжності та турботи, зокрема в розмовах з дітьми. Але і серед ЦА-3 російська мова використовується у спілкуванні з окремими людьми — літніми родичами, давніми друзями.

Суб'єктивні чинники мовного вибору

- *Мовний комфорт.* Російська для багатьох лишається мовою найшвидшого й найвільнішого висловлення думки. Перехід на українську потребує «внутрішнього перекладу» і викликає втоми. У стані втоми, переляку чи гніву російська (або російський мат) вмикається навіть у тих, хто перейшов на українську, частково через нестачу україномовного лексику для таких ситуацій. Водночас для багатьох

суржик є виходом з ситуації, він асоціюється із затишком, дитинством і відчуттям безпеки: у ньому немає «внутрішнього цензора».

- **Реакція оточення.** Зауваження, глузування чи ярлик на кшталт «мова окупанта» породжують і страх, і опір. Тиск україномовного середовища частина російськомовних ВПО й ЦА-1 сприймає як примус. У ЦА-3 натомість російська в публічному просторі часто сприймається як неповага до країни. Обидві реакції підсилюють напругу.
- **Страх помилитися.** Він виникає через сором за акцент, русизми та суржик, брак фахової лексики (медицина, ЦНАП, юридична й технічна сфери). Особливо вразливі старші люди, ВПО та діти, яких виправляють або дражнять у школі. Наслідки двоякі: мовчання, уникання розмови або уникання російської «про всяк випадок». Ставлення до суржику пом'якшується, його дедалі частіше розглядають як «місток» до літературної української. Водночас стереотип «непрестижності» лишається і змушує соромитися.
- **Мовні установки.** Українська асоціюється з гідністю, безпекою та державністю. Російська розщеплена: це і мова дитинства та родинного затишку, і мова агресора, що викликає гнів, тривогу та провину. Саме ця подвійність ускладнює повну відмову від російської.
- **Ідентичність.** У ЦА-3 (Захід, Центр) мова прямо пов'язана з громадянською позицією. У ЦА-1 і ЦА-2 (Схід, Південь) зв'язок складніший: респонденти наводять приклад російськомовних військових і не погоджуються ототожнювати мову з лояльністю.

Роль сімейного середовища

Батьки описують свій досвід таким чином:

- Серед батьків існує консенсус: дитина має зростати україномовною або добре знати українську, незалежно від їхньої власної мови вдома.
- Консенсус реалізується через вибір середовища та контенту: україномовні садочки, школи, гуртки, книжки, мультфільми, казки. Окремих «мовних правил» у родинах зазвичай немає.
- Виникає суперечність між вимогою до дітей і власною практикою батьків: ті говорять російською чи суржиком, але вимагають української від дитини. Діти нерідко стають «агентами українізації»: роблять зауваження, виправляють помилки й тим стимулюють дорослих говорити українською.
- Вплив батьків слабшає з віком дитини. Чим старша дитина, тим менше батьки контролюють контент, а в цифровому дозвіллі контролювати складніше за все.
- Мовою емоційної близькості в багатьох, навіть російськомовних, родинах нерідко є українська.

Інтерв'ю з дітьми та підлітками (10–17 років) доповнюють бачення батьків і показують, що сімейне середовище задає мовну основу, але не визначає повністю мовну поведінку дітей:

- Діти описують двомовну практику. В освітньому середовищі (уроки, гуртки, секції) та в публічних дописах у соцмережах переважає українська, а вдома, у дворі й у колі друзів частіше звучить російська або суржик. За таких умов українська може сприйматися як рідна мова та «мова країни», тоді як російська лишається звичкою, пов'язаною з дитинством і родиною.
- Батьківський вплив найсильніший у ранньому віці і проявляється через вибір середовища: україномовні садочки, школи, книжки та мультфільми. Із дорослішанням, появою власного телефона, ігор і друзів він слабшає, а на мовну практику дедалі більше впливають однолітки та цифрове середовище.
- Окремі діти виступають активними учасниками зміни родинної практики: ініціюють розмову українською вдома та виправляють мовлення дорослих. Проте такі приклади поодинокі, тому поширеність цього явища потребує перевірки.
- Дружній тиск однолітків (жарти, домовленості у грі) допомагає переходу на українську, а різкі зауваження дорослих і вчителів призводять до формальної згоди без зміни практики. Діти менше політизують мову, ніж дорослі: патріотизм вони пов'язують із діями, а не мовою, але водночас вважають, що рідною має бути українська.

Отже, сім'я формує мовний фундамент і цінність української мови, але для утримання та розширення її вжитку серед дітей потрібне підтримувальне середовище: україномовні батьки та однолітки, цифровий простір і контент, а також відсутність осуду помилок і суржику.

Цифрове середовище та інформаційний контекст

Учасники описують онлайн-простір як двозначний чинник:

- *Чинник українізації.* Більшість обирає українську в налаштуваннях смартфонів, банківських застосунків і сайтів. Сайт лише російською викликає підозру щодо надійності та безпеки. Люди ведуть публічні сторінки й сторіз українською, а вибір українського дубляжу, книжок і музики стає маркером ідентичності. Україномовний контент також відчутно впливає на практику: після нього в родині спонтанно починають говорити українською, а багато хто свідомо використовує його для практики мови.
- *Чинник русифікації.* Алгоритми TikTok і YouTube підсовують російськомовний контент, і за словами підлітків, «втекти» від них важко. Для відеоігор дітям бракує українських локалізацій, серверів і супутнього контенту (Roblox, Minecraft, спортивні симулятори). Ігровий чат здебільшого російськомовний, і діти «перехоплюють» слова, які потім переносять у живе спілкування. Старші можуть вмикати радянські фільми й пісні як спогад про молодість, відокремлюючи це від політики. Учасники загалом розрізняють не тільки мову контенту, але і походження автора.

На думку респондентів, «цифрова русифікація» молоді 1990–2010-х років (ВКонтакте, російськомовний YouTube) стала наслідком браку українського контенту. Нині ситуація змінилася, але в іграх і розважальному контенті для підлітків цей дефіцит зберігається.

Приватні месенджери лишаються гнучкими: мова залежить від співрозмовника. Водночас згадувалась практика видалення російської мови та клавіатури з налаштувань смартфона (щоб унеможливити написання повідомлень російською)

Отже, цифрове середовище може як закріплювати українську, так і повертати до російської, особливо серед дітей і підлітків. Найвагомішою перешкодою для україномовності дітей є цифрове дозвілля. Брак українських ігрових серверів, локалізацій і супутнього контенту, а також рекомендаційні алгоритми підштовхують до російської чи англійської.

Траєкторії мовних змін

Мовна траєкторія – це реконструйована на основі мовної біографії респондента послідовність змін або збереження його мовних практик у часі, що характеризується напрямом і масштабом змін у використанні мов та особливостями їхнього розподілу між комунікативними сферами

Для низки учасників повномасштабне вторгнення стало важливою точкою переосмислення мовної практики та її символічного значення. Водночас характер, темп і напрям змін відрізняються: поряд із розширенням використання української зберігаються змішані, ситуативні та стабільні російськомовні практики, а в окремих випадках зміни визначаються взаємодією віку, оточення та цифрового досвіду.

Українізація після 2022 року може охоплювати як всі, так і окремі сфери. Траєкторії формуються на перетині біографії (мова дитинства, школа, переїзд, народження дітей) та історичних подій (зміна мовного середовища внаслідок Незалежності, Революції гідності та початку російської агресії в 2014, зміни мовного законодавства, повномасштабного вторгнення 2022 року).

На основі аналізу мовних біографій учасників дослідження можна виокремити чотири основні моделі мовних траєкторій.

Траєкторія 1. Комплексне розширення використання української мови

Визначальною характеристикою цієї траєкторії є описане респондентом розширення використання української мови в більшості основних сфер спілкування. Респонденти, мовний досвід яких відповідає цій моделі, описують поступове або різке збільшення використання української у професійному середовищі, спілкуванні з друзями, родині, цифровій комунікації та інших повсякденних ситуаціях, зокрема, після початку повномасштабного вторгнення Росії у 2022 році. При цьому комплексне розширення україномовної практики не обов'язково означає повне зникнення російської мови з індивідуального репертуару. Російська мова може зберігатися як мова попереднього досвіду, окремих комунікативних ситуацій або сприйняття інформації.

Траєкторія 2. Вибіркове розширення використання української мови

Визначальною характеристикою цієї траєкторії є нерівномірність розширення використання української мови залежно від комунікативної сфери та соціальних зв'язків. Респонденти можуть повідомляти про збільшення використання української у професійній комунікації, публічному просторі, спілкуванні з дітьми або цифровому середовищі, водночас продовжуючи

використовувати російську з батьками, партнерами, давніми друзями чи іншими близькими співрозмовниками. У межах цієї траєкторії простежуються різні моделі розподілу мов. Наприклад, українська поступово стає основною мовою професійної та публічної комунікації, тоді як російська зберігається в родинному спілкуванні. В інших випадках батьки розширюють використання української у взаємодії з дітьми, але продовжують спілкуватися російською між собою.

Траєкторія 3. Збереження сформованого розподілу мовних практик

Визначальною характеристикою цієї траєкторії є відсутність істотної зміни основної моделі розподілу мов між комунікативними сферами. Ця траєкторія характеризується відносною стабільністю використання української та російської мов упродовж досліджуваного періоду. Збереження мовних практик не обов'язково означає незмінність мовних установок чи самоідентифікації. Респондент може повідомляти про переосмислення символічного значення української та російської мов, підтримувати розширення суспільних функцій української, але водночас зберігати звичну модель приватного спілкування. Ця траєкторія особливо важлива для розмежування мовної самоідентифікації, ставлення до мов та повсякденних мовних практик.

Траєкторія 4. Контекстно залежні зміни мовних практик

Визначальною характеристикою цієї траєкторії є наявність описаних респондентом змін мовних практик у різних напрямках або в різні періоди життя в залежності від контексту, тобто щойно контекст змінюється, респондент повертається до попередньої мовної поведінки. Ця траєкторія охоплює випадки, коли мовні практики респондентів змінюються в різних напрямках залежно від комунікативного середовища, соціальних зв'язків або етапу життя. На відміну від вибіркового розширення використання української, коли в одних сферах збільшується її використання, а в інших попередні практики переважно зберігаються, контекстно залежні зміни передбачають можливість збільшення використання різних мов у різних комунікативних контекстах.

Отже, мовні зсуви не відбуваються одночасно в усіх сферах, а намір не дорівнює сформованій практиці. Публічна поведінка приховує різні внутрішні траєкторії, тому за нею не можна оцінювати глибину змін. Стійкість мовних змін досягається тоді, коли зовнішня інституційна норма (законодавство, мовні вимоги у сферах освіти та професійної діяльності) підкріплюється внутрішньою ціннісною мотивацією та наявністю країномовного середовища й контенту.

Інструменти, які вважають ефективними

Обов'язковість української в освіті, державній службі, діловодстві, медіа й сфері обслуговування сприймається як законна, справедлива й «європейська» норма та має консенсусну підтримку в усіх вікових та регіональних групах. Обмеження російськомовного продукту в публічному просторі під час війни теж сприймається як обґрунтоване. Водночас респонденти:

- відкидають втручання в приватну сферу (дім, особисті розмови, месенджери);

- переважно проти «мовної поліції»: масових перевірок і штрафів для звичайних працівників та громадян: примус викликає опір, образу й побутові конфлікти. Респонденти схвалюють лагідну комунікацію: «відповідати грамотною українською без повчань», «не втручатися у приватну розмову»).
- водночас підтримують жорсткіші санкції у випадках, які сприймають як неповагу до громадськості (наприклад, гучна російська музика).

Учасники дослідження позитивно оцінюють поєднання інституційної підтримки української мови з доступністю україномовного контенту та можливостей для мовної практики.

Це якісний кіно- й серіальний дубляж (Megogo, Netflix), книговидавництво та переклади, сучасна українська музика, підтримка молодих блогерів і музикантів. Діти також називають ефективними інструментами якісний український контент (дубляж, музика, пізнавальні та розважальні відео), україномовні ігрові середовища, безкоштовні розмовні клуби й короткі інтерактивні застосунки з елементами гри.

Головні прогалини: розважальний і пізнавальний контент для підлітків (наука, історія, спорт, гумор), ігрові локалізації, професійна й академічна література часто доступні лише російською.

Комунікаційні та навчальні інструменти:

- безкоштовні неформальні розмовні клуби (офлайн та онлайн) без «вчителів із двійками» зменшують страх помилки, а страх помилки є одним з головних бар'єрів;
- короткі мобільні застосунки та боти за принципом Duolingo (10–15 хвилин у транспорті чи вдома);
- безкоштовні сертифіковані курси і тестування для фахівців публічного сектору.

Є також розрив між підтримкою та намірами: більшість респондентів підтримує курси як складову політики, але самі користуватися ними не планують.

Загалом респонденти вважають найефективнішою таку комбінацію: чіткі правила у публічній сфері + привабливий український продукт + безпечні й безкоштовні можливості практикувати мову, без тиску на приватну сферу.

Рекомендації

Рекомендації базуються як на якісних даних і потребують кількісної перевірки перед масштабуванням.

- *Зберігати регуляторний фокус на публічній сфері* (освіта, державний сектор, послуги, медіа) і уникати втручання в приватну. Негативний досвід зауважень чи тиску часто призводить до формальної (зовнішньої) українізації та негативного ставлення до регулювання, а не до зсуву в бік української мови.
- *При впровадженні (або посиленні - в разі прийняття відповідного законопроєкту) покарань за порушення мовного закону для рядових працівників і громадян пріоритетувати механізми попередження, роз'яснення, часу на адаптацію* тощо. На думку респондентів, каральні механізми слід застосовувати лише у разі зловмисної поведінки.
- *Підтримувати культуру мовної толерантності*: кампанії для громадян про коректне реагування на російську при відсутності зловмисності, окремо про тактовне ставлення до ВПО та дітей. Уникати стигматизації мішаного українсько-російського мовлення та підтримувати розвиток україномовної компетентності з урахуванням різноманітності мовних біографій. Наразі для респондентів, які недостатньо вільно розмовляють українською, суржик є мовним простором, де вони не мають «внутрішнього цензора» і страху припуститися помилки.
- *Підтримувати позитивні асоціації з українською мовою як «мовою любові», ніжності, турботи.*
- *Водночас варто популяризувати влучні вирази як сваритися українською*, тому що респондентам часто це зручніше робити російською.
- *Підтримувати розвиток україномовного контенту для дітей і підлітків*, зокрема, україномовних ігрових серверів і локалізацій.
- *Розробляти інформаційні та освітні матеріали для батьків і педагогів* щодо підтримки україномовних практик дітей у родині, освітньому та позашкільному середовищі.
- *Провести аудит*, якої україномовної літератури не вистачає в освітніх та професійних сферах і підтримувати її публікацію та поширення.
- *Дослідити механізми формування мовного середовища користувачів цифрових платформ*, зокрема роль рекомендаційних алгоритмів, мовних налаштувань та доступності україномовного контенту. Результатом такого дослідження може бути як розробка особистих рекомендацій для користувачів для налаштування тих чи інших соцмереж, так і впровадження зовнішніх заходів, наприклад, лобювання зміни алгоритмів шляхом переговорів з відповідними компаніями в Україні та за кордоном.
- *Розвивати безкоштовні розмовні клуби*, зокрема для ВПО, людей 50+ та мешканців Сходу і Півдня, у форматі без оцінювання — щоб уникнути страху помилок і сорому через суржик.

- *Створити безкоштовний мобільний застосунок або бот*, або популяризувати існуючі продукти для практики української (10–15 хвилин), із розмовними сценаріями, наголосами й фразеологізмами.
- *Кількісне опитування «Мовний барометр» має стати регулярним інструментом відстеження мовної поведінки*. При отриманні результатів, які неможливо пояснити засобами кількісного дослідження, проводити також якісні дослідження.

Робочі гіпотези для кількісного дослідження

Мовні траєкторії та зміни повсякденних практик

- Траєкторії змін після 2022 року є різнорідними: частка тих, хто повністю й сталою мірою перейшов на українську, менша, ніж тих, хто змінив практику частково або ситуативно, особливо в російськомовних середовищах.
- Стійкість змін в бік українізації найбільша, коли збігаються три умови: ціннісна мотивація, україномовне оточення та споживання українського контенту; за відсутності 1-2 аспектів зміни нестійкі або формальні.

Мовна самоідентифікація, установки та мовна поведінка.

- Частка української мови вища в публічній та формальній сферах (робота, державні й медичні послуги, освіта), ніж у приватній (родина, близькі друзі), у всіх групах, але різниця є найбільшою в групах зі змішаною та переважно російськомовною практикою, серед ВПО зі Сходу та Півдня і серед осіб 60+.
- Розрив між публічною та приватною практикою сильніше пов'язаний із зовнішніми чинниками (норма, очікування оточення, закон), ніж із внутрішніми (ціннісний вибір). Для групи, яка перейшла на українську після 2022 року, співвідношення протилежне.
- Мова співрозмовника є основним ситуативним чинником вибору мови спілкування (дзеркалення) – причому не тільки українська і російська, але і суржик.
- Україномовні респонденти схильні погоджуватись, а російськомовні – заперечувати, що українська мова є ознакою патріотизму.
- Українці частіше переходять на російську в стресових та негативних емоційних ситуаціях (гнів, втома), ніж в позитивних.

Бар'єри мовних змін

- Страх помилки та сором за акцент чи суржик, негативний досвід є предикторами російськомовності і навіть збільшення частки російської мови після 2022 більшою мірою, ніж ціннісний вибір.
- Суржик частіше сприймається негативно або як ознака нижчого культурного рівня, хоч і позитивніше, ніж російська мова. Сором за використання суржику є поширеним.

- Негативний досвід зауважень чи тиску частіше приводить до формальної (зовнішньої) українізації та негативним ставленням до регулювання, аніж до зсуву в бік української мови.

Дитячі та міжпоколінні мовні практики

- Батьки дітей до 17 років підтримують україномовне виховання незалежно від власної мовної практики; водночас більшість неготові відмовитись від власної російськомовної практики.
- Наявність дітей-школярів асоціюється з вищою ймовірністю того, що дорослі вживають українську вдома, але ефект слабший у родинах із російськомовними бабусями та дідусями.
- Чим старша дитина, тим слабший вплив батьків на мовний контент і мову спілкування; вплив російськомовних однолітків та цифрового середовища зростає.
- У родинах дитина може переходити на українську в школі та сфері послуг, а вдома і з друзями використовувати домінуючу мову оточення, україномовність дитини в школі не передбачає такої ж практики поза нею.

Мовні практики в цифровому середовищі.

- Мова інтерфейсів і публічних сторінок переважно українська навіть серед російськомовних респондентів, а мова приватних чатів і розважального контенту залежить від співрозмовника та жанру.
- У дітей до 18 років та молоді (18–24) вищий вплив рекомендаційних алгоритмів та ігрового середовища на мову, ніж у старших; нестача україномовних ігрових локалізацій корелює з частішим спілкуванням російською.

Сприйняття інструментів мовної політики

- Підтримка мовного регулювання в публічній сфері висока в усіх регіонах і серед усіх мовних груп.
- Водночас більшість респондентів підтримує невтручання у вибір мови в приватній сфері: підтримка державного регулювання є значно нижчою в приватній сфері, ніж в публічній, незалежно від мовної практики.
- Більшість не підтримують штрафи і перевірки за винятком ситуацій, коли доведено злий умисел і підтримують культурні (дубляж, книжки, музика, контент) і навчальні (безкоштовні клуби, застосунки) інструменти.
- Розмовні клуби та мобільні застосунки є найпривабливішими навчальними форматами.